
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

R. A. Coles - M. W. Haslam - P. J. Parsons κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri*, τ. 60 [Egypt Exploration Society, Greco-Roman Memoirs 80], Λονδίνο 1994, σελ. 258, πίν. 12.

T. Gagos - M. W. Haslam - N. Lewis κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri*, τ. 61 [Egypt Exploration Society, Greco-Roman Memoirs 81], Λονδίνο 1995, σελ. 163, πίν. 12.

Δύο υπέροχοι τόμοι μιας λαμπρής σειράς που διευθύνουν, τα τελευταία χρόνια, οι γενικοί επιμελητές P. J. Parsons και J. R. Rea. Και οι δύο τόμοι περιλαμβάνουν εκδόσεις τόσο φιλολογικών όσο και μη φιλολογικών παπύρων, συνοδευόμενες από συστηματικό και εξαντλητικό σχολιασμό, με σημειώσεις (μερικές εκτενέστατες) σε θέματα παλαιογραφίας, γλώσσας, διοίκησης, οικονομίας και δικαίου.

Ο 60ός τόμος αρχίζει με την έκδοση τριών θεολογικών κειμένων, ενός αποσπάσματος από κάποιο απόκρυφο Ευαγγέλιο, πιθανότατα του Πέτρου (4009), εκδομένο από τον D. Lührmann και τον P. J. Parsons, και δύο λειτουργικών κειμένων (4010-11) από τον πρόωρα χαμένο K. Treu. Στη συνέχεια ο M. W. Haslam εκδίδει ένα σπάραγμα από τις *Φοίνισσες* (4012) και τέσσερα από τον *Ορέστη* (4013-16), και ο H. M. Cockle 25 σπαράγματα από έναν κύλινδρο με υποθέσεις δραμάτων του Ευριπίδη (4017). Ακολουθεί η έκδοση εννέα παπύρων με τμήματα από κωμωδίες και από μία υπόθεση κωμωδίας του Μένανδρου (4018-26)· με τον γνωστό του πλήρη και διεξοδικό σχολιασμό ο P. J. Parsons εξετάζει και τις μικρότερες λεπτομέρειες των προβληματικών αυτών κειμένων. Οι πιο ενδιαφέροντες από τους νέους παπύρους του Μένανδρου είναι ο 4020, με την αρχή της υπόθεσης των *Επιτρεπόντων*, και ο 4024, που φαίνεται να περιέχει 10 στίχους από τη *Λευκαδία*.

Ο Revel Coles και μια μεγάλη ομάδα Ιταλών, κυρίως, παπυρολόγων του Istituto Papirologico «G. Vitelli» της Φλωρεντίας είναι υπεύθυνοι για την έκδοση 29 τμημάτων κωδίκων ή κυλίνδρων με κείμενα του Αισχίνη (4027-55) χρονολογούμενων σχεδόν όλων στους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες (ο 4046 ανήκει σε έναν κώδικα του 5ου ή 6ου αι.). Πρόκειται για μian ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη εργασία, που τριπλασιάζει τον αριθμό των γνωστών παπύρων με κείμενα του Αθηναίου ρήτορα. Οι εκδότες βρέθηκαν, φυσικά, αντιμέτωποι με το γνωστό πρόβλημα που συναντά όποιος ασχολείται με τον Αισχίνη: έλλειψη μιας καλής κριτικής έκδοσης με υπόμνημα που να περιλαμβάνει ακριβείς πλη-

ροφορίες για τα άριστα, τουλάχιστο, χειρόγραφα. Γι' αυτό και η δικαιολογημένη παρατήρηση στον πρόλόγό τους (σ. 49): «It is very difficult to obtain precise and reliable information about mediaeval MS.» Προκαταρκτική διερεύνηση έχει ήδη γίνει από τον A. Diller, «The Manuscript Tradition of Aeschines' Orations», *I.C.S.* 4 (1979) 34-64, και δεν απομένει παρά να βρει το σχετικό κουράγιο κάποιος από όσους παραπονούνται ότι δεν βρίσκουν θέμα για να συγγράψουν διδακτορική διατριβή στον χώρο της κλασικής φιλολογίας. Για τον 4055 ο εκδότης προσπαθεί, με βάση την τρίτη στήλη, που σώζεται ολόκληρη, και τον αριθμό των λέξεων του εκδομένου κειμένου του *Κατά Κτησιφώντος*, να υπολογίσει το μήκος του κυλίνδρου: 3 λέξεις ανά στίχο × 28 στίχους ανά στήλη = 84 λέξεις ανά στήλη· μια και το έργο αποτελείται από 19.171 λέξεις (σύμφωνα, τουλάχιστο, με τον *TLG Canon*), ο κύλινδρος είχε 228 στήλες και, εφόσον η τρίτη στήλη έχει πλάτος 5,5 εκ. και το διάκενο ανάμεσα στις στήλες είναι περίπου 2 εκ., το μήκος του κυλίνδρου θα ήταν 228 στήλες × 7,5 εκ. = 17 μ. Δύσκολα θα μπορούσε να επινοήσει κανείς πιο χονδροειδή τρόπο υπολογισμού. Καταρχήν η ίδια η τρίτη στήλη δεν περιλαμβάνει 84 αλλά 73 λέξεις — αρκεί να τις μετρήσει κανείς. Αν θεωρήσουμε αυτό ως μέσον όρο των λέξεων κάθε στήλης, τότε ο κύλινδρος είχε 262,5 στήλες και μήκος 19,5 μ. Όποιος διαθέτει ηλεκτρονικό υπολογιστή ή αρκετό χρόνο, και αρκετή διαστροφή, μπορεί να μετρήσει τα γράμματα της στήλης και τα γράμματα του λόγου (χωρίς, φυσικά, να υπολογίσει τα σημεία στίξης και τα κενά ανάμεσα στις λέξεις) και να κάνει τους δικούς του, ακριβέστερους, υπολογισμούς.

Τα μη φιλολογικά κείμενα του 60ού τόμου (4056-4092) χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο και έχουν εκδοθεί, εκτός από τέσσερα, από τον Revel Coles. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν πέντε έγγραφα (4063-67) από τον νομό Αραβίας, στα ανατολικά του Δέλτα, έναν νομό που δεν μας έχει προσφέρει παρά ελάχιστο κείμενο· ο πρόλογος του G. Bastianini και του R. Coles (σ. 144-9) είναι σημαντικότερος για τη γεωγραφία της περιοχής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και δύο έγγραφα με εκτενείς καταχωρίσεις των *μονῶν* (*mansiones*) του *cursus publicus* στην Τακόνα (στα βόρεια του Οξύρυγχιτη νομού) και στην Οξύρυγχο (4087-88)· σε κάθε εγγραφή καταχωρίζεται η ομάδα που ταξιδεύει και η κατεύθυνσή της, απαριθμούνται οι ημέρες παραμονής και καταγράφονται οι μερίδες τροφής που αναλώθηκαν από ανθρώπους (*άνωναι*) και ζώα (*κάπιτα*). Άλλα ενδιαφέροντα κείμενα είναι: ένας συγκολλησιμος τόμος με έγγραφα ενός στρατηγού του Οξύρυγχιτη νομού που αναφέρονται κυρίως στην αναζήτηση *ἀναχωρησάντων* και *ἀφανῶν γενομένων* (4060, κείμενο σημαντικό για τα προσωπογραφικά στοιχεία που περιέχει και την αναφορά στην, άγνωστη προηγουμένως, *συνωνήν νεύρου*, υποθέτουμε σχοινίων από τένοντες). Τα αυτοκρατορικά *rescripta* που προβλέπουν ότι όσοι έχουν συμπληρώσει το εβδομηκοστό έτος της ηλικίας τους απαλλάσσονται από πολιτικές λειτουργίες, εκτός από όσες *μόναις ουσίαις ἐπιτάσσονται* (4068), αναφέρονται στη διάκριση των *munera civilia* σε *m. patrimonialia* και *m. corporalia*, διάκριση γνωστή από παλιά και από άλλες πηγές.

Addenda lexicis που εμφανίζονται στον 60ό τόμο: *άλχεωτίς* (4081.ii.1, σε κατάλογο μύρων), *θυράνοιξις* (4060.72 *αίτιαθέντα ἐπὶ θυρανύξι*), *κούβικλον* (= *cubiculum*, 4087.11 *πραιπόσιτος θείου κουβίκλου*), *κομιτατήσιος* (= *comitatensis*, 4084.6 *ἰππεῖς Μαῦροι σκουτάριοι κομιτατήσιοι*), *ξυλομαστίχη* (4081.ii.3 *ξυλομαστίχη*, στον ίδιο κατάλογο μύρων), *οὐξηλλατίων* (= *vexillatio*, 4084.8), και *πλεομοιρία* (= πλειονότητα, εδῶ των μαρτύρων μιας διαθήκης, 4075.16).

Ο τόμος κλείνει με δεκαεφτά ευρετήρια και δώδεκα πίνακες. Τα ελάχιστα σφάλματα που παρατηρούνται στα ελληνικά κείμενα (παρατονισμοί του τύπου 4060.i.4 *φάνερον*, ii.34 *ἐν ἐξέτασει*, iii.62, 63 *διαφεροῦσαι*, *διαφεροῦσαν*) αποτελοῦν ανώδυνα αβλεπτήματα ενός λαμπρού παπυρολόγου που μερικές φορές επηρεάζεται από την αγγλική εκδοχή του ερασμιακού τρόπου προφοράς των αρχαίων ελληνικών. Στη σ. 60, ὅμως, στην τρίτη ἀράδα ἀπό κάτω, ο στοιχειοθέτης ἔχει παραλείψει το υποκείμενο της δεύτερης πρότασης· διάβαζε: «§ 41 is recorded» κ.τ.λ.

Από τα φιλολογικά κείμενα του 61ου τόμου, τα τρία πρώτα (4093-95) ἀνήκουν στη Νέα Κωμωδία (ένα ἀγνωστο κείμενο, ἴσως ἀπό τον *Δις ἐξαπατώντα* του Μένανδρου· τμήμα της *Ασπίδας* ἀπό έναν εντυπωσιακό μεγαλόσχημο κώδικα του 6ου αι· ένα μικρό σπάρραγμα ἀπό ἀγνωστο ἔργο). Ακολουθοῦν μυθογραφικά κείμενα: 77 σπαράγματα (4096) ἀπό τον «Ομηρικό Μυθογράφο», τον οποίο χρησιμοποιοῦν και τα Σχόλια D της *Ιλιάδας*, εκδομένα ἀπό τον P. Schubert, και τμήματα ἀπό τρία εγχειρίδια μυθολογίας (4097-99) παρόμοια με αὐτό του Υγίνου, εκδομένα ἀπό τον R. L. Fowler. Ο M. W. Haslam εκδίδει και σχολιάζει παπύρους του Θουκυδίδη (4100-12), συνεχίζοντας και συμπληρώνοντας μιαν εργασία που εἶχε ἀρχίσει στον 57ο τόμο. Οι πάπυροι αὐτοὶ δεν προσφέρουν τίποτε το συνταρακτικό, επιβεβαιώνουν ὅμως ένα γεγονός γνωστό και ἀπό ἄλλα κείμενα, ὅτι ορισμένες ἀπό τις «νεότερες» διαφορετικές γραφές των μεσαιωνικῶν κωδίκων ἦταν ἤδη γνωστές στην ἀρχαιότητα.

Στη συντριπτική πλειονότητά τους τα μη φιλολογικά κείμενα του τόμου εἶναι εκδομένα ἀπό τον Tr. Gagos (4113-17, 4120-25, 4127, 4131-32). Αρχικά τα κείμενα αὐτά, που χρονολογοῦνται στη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο, αποτελοῦσαν μέρος της πολὺ καλῆς διδακτορικής διατριβῆς που εἶχε υποβάλει στο πανεπιστήμιο του Durham· εδῶ εκδίδονται ελαφρά βελτιωμένα ἀπό τον J. D. Thomas και τον J. R. Rea. Σημειώνω ιδιαίτερα τρεις σύντομες ἐντολές ἀποστολῆς κατηγορουμένων (ορθά ο U. Hagedorn και ο H. J. Drexhage προτείνουν τον ὄρο *Überstellungsbefehle* ἀντὶ του *Orders to Arrest*, που ἔχουν υιοθετήσει οι ἀγγλόφωνοι εκδότες), μιαν ἐξίσου σύντομη ἐντολή πληρωμῆς (4123), στην οποία ἀπαντᾷ ο σπάνιος ὄρος *λογοπράκτωρ* (καλή η σημεῖωση στους στ. 4-5), και μιαν χριστιανική ἐπιστολή (4127) του πρώτου μισοῦ του 4ου αι., που περιλαμβάνει μιαν παράκληση να μην ἀγοραστῆ τὸ λινάρδιον (= λινάρι, *addendum lexicis*) ἀλλὰ ἓνα *παρθενικὸν τέλειον σόλιον τρίχινον*

(= «a pair of girl's full-sized shoes made of hair» κατά τον εκδότη· βλ. τη σχετική σημείωση στους στ. 31-6).

Από τα υπόλοιπα κείμενα, πέντε (4118-19, 4128-30) εκδίδει ο N. Lewis και όλα αφορούν ή σχετίζονται με λειτουργούς και λειτουργίες· ο σχολιασμός είναι, όπως θα περίμενε κανείς από έναν ειδικό του διαμετρήματος του εκδότη, ιδιαίτερα διαφωτιστικός, αλλά νομίζω ότι δεν υπάρχει λόγος να υποθέσει κανείς λατινική επίδραση στη δημιουργία και χρήση της φράσης *είς τιμήν τῆς κώμης* (4118.5-6, 14-15), που, φυσικά, σημαίνει, όπως μεταφράζει ο καθ. Lewis, «for the honour of the village». Ο τόμος περιλαμβάνει και μια μυστηριώδη ιδιωτική επιστολή (4126) του 3ου/4ου αι., εκδομένη από την Anna Świderek και τον J. R. Rea, όπου γίνεται αναφορά σε έναν *μονόφθαλμον άστρολόγον* και απαντά η φράση: *κυνόβρωτος (!) έγενόμην έν αύτῇ τῇ άνατολῇ τοῦ Κυνός κ̅ε υπό μανικοῦ κυνός* (πρόκειται για τις 25 Επέφ = 19 Ιουλίου, ημέρα της ανατολής του Κυνός = Σειρίου και της αρχής της ανόδου της στάθμης του Νείλου, επομένως ιδιαίτερης σημασίας για τους κατοίκους της Αιγύπτου).

Δεκαέξι ευρετήρια και δώδεκα πίνακες συμπληρώνουν τον καλαίσθητο και προσεκτικά τυπωμένο τόμο, όπου, ας μου επιτραπεί ο σοβινισμός, η σοβαρή και εντυπωσιακή παρουσία του Τραϊανού Γάγου περιποιεί τιμή στην ελληνική πατυρολογία.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

Σπονδές στον Όμηρο. Από τα Πρακτικά του Ζ' Συνεδρίου για την Οδύσεια (2-5 Σεπτεμβρίου 1990), Ιθάκη, Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, 1993, σελ. 299.

Ο επιμελημένος αυτός τόμος είναι αφιερωμένος στη μνήμη του Ιωάννη Θ. Κακριδή, ο οποίος υπήρξε ο εμπνευστής του Κέντρου Οδυσσειακών Σπουδών και ο πρώτος του πρόεδρος. Ήταν φυσικό το Κέντρο ν' αποκτήσει επιστημονικό κύρος και θερμούς υποστηρικτές στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Οι Σπονδές αποτελούν δίκαιη απότιση φόρου τιμής στον ομηριστή και Δάσκαλο Κακριδή.

Τον τόμο προλογίζει η κ. Μάχη Παϊζη-Αποστολοπούλου, η οποία είχε τη γενική επιμέλεια της έκδοσης και ως γραμματέας του Κέντρου συνέβαλε στην οργανωτική επιτυχία του Συνεδρίου. Στον Πρόλόγό της κάνει μια σύντομη αναφορά στα προηγούμενα συνέδρια και υπογραμμίζει ότι η απόφαση που πάρθηκε στην καταληκτήρια συνεδρία του Ε' συνεδρίου σχετικά με την ελεύθερη επιλογή θέματος στο εκάστοτε συνέδριο είχε ως αποτέλεσμα να διευρυνθεί η θεματική των ανακοινώσεων. Στο συνέδριο έλαβαν μέρος πέντε Έλληνες και επτά ξένοι επιστήμονες. Επιπλέον έξι νέοι επιστήμονες, οι οποίοι συνόδευσαν του ξένους συνέδρους, έκαμαν ανακοινώσεις.

Στον παρουσιαζόμενο τόμο παρατηρεί κανείς, όπως και σε τόμους πρακτι-

κών άλλων συνεδρίων, αφενός την ποικιλία των διερευνωμένων θεμάτων και αφετέρου την ανισομερή ανάπτυξη και τεκμηρίωσή τους. Οι ανακοινώσεις, οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα των ομηρικών σπουδών, παρουσιάζονται συνοπτικά με τη σειρά δημοσίευσής τους. Ας σημειωθεί ότι οι δημοσιεύσεις συνοδεύονται από περιλήψεις, που είναι για μεν τις ξενόγλωσσες ανακοινώσεις στα ελληνικά, για δε τις ελληνικές στα γερμανικά ή γαλλικά.

Ο Marcello Gigante, *Il proemio dell'Odissea*, σσ. 11-28, εξετάζει το προοίμιο της *Οδύσσειας*, το οποίο υπήρξε κατά καιρούς αντικείμενο οξείας κριτικής, και ειδικότερα το σημασιολογικά κάπως ασαφές επίθετο *πολύτροπος*, το οποίο χαρακτηρίζει τον *ἄνδρα* και τον καθιστά όχι μόνο κεντρική μορφή του έπους αλλά και φορέα αξιών ενός κόσμου ο οποίος διαφέρει από εκείνον της *Ιλιάδας*. Η σχετική βιβλιογραφία, που δεν εξαντλείται στην παρούσα μελέτη, είναι τεράστια. Για τον σκοπό του προοιμίου να ηθογραφήσει τον *ἄνδρα*, και όχι να διαγράψει το περιεχόμενο του έπους, βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Αναζήτηση και Νόστος του Οδυσσέα*, Αθήνα 1984, σ. 150 κ.ε.

Ο Φάνης Κακριδής, *Ιλιάδα μεν, Οδύσσεια δε*, σσ. 29-39, επιχειρεί μια νέα προσέγγιση στην κατανόηση των διαφορών ανάμεσα στον κόσμο της *Ιλιάδας* και σ' εκείνον της *Οδύσσειας* και προτείνει να δούμε τις διαφορές κάτω από το πρίσμα της διπλής (και διαφορετικής), πλην ενιαίας, πολιτιστικής κληρονομιάς, δηλ. της πελασγικής και της ινδοευρωπαϊκής, πράγμα που μπορεί να μας οδηγήσει στη λύση του προβλήματος για το αν ήταν τελικά ένας ο ποιητής της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* ή δύο. Η πρόταση είναι τολμηρή αλλά ευπρόσδεκτη. Στα στοιχεία εκείνα που συνδέουν την *Οδύσσεια* με την πελασγική και ταυτόχρονα με την ινδοευρωπαϊκή παράδοση της *Ιλιάδας* θα μπορούσε να προσθέσει κανείς και τη διπλή δοξασία για τις ψυχές στον Άδη. Το ερώτημα παραμένει, ωστόσο, αν το ανεπτυγμένο πράγματι αίσθημα της ανθρώπινης ευθύνης στην *Οδύσσεια*, το οποίο αποτελεί *Leitmotiv*, εκφράζει μια πτυχή της πολιτιστικής παράδοσης ή μια προχωρημένη αντίληψη.

Ο Γιάννης Αναστασίου, *Αγχηματικός χαρακτήρας των λόγων στην Οδύσσεια*, σσ. 41-56, στοχεύει να δείξει αν και κατά πόσον οι ευθείς λόγοι (μονόλογοι-διάλογοι) της *Οδύσσειας* γίνονται φορείς αφήγησης και να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες τους μέσα στο έπος. Οι ευθείς λόγοι, οι οποίοι, ως γνωστόν, ξεπερνούν κατά πολύ την τριτοπρόσωπη αφήγηση σε έκταση (βλ. Αριστοτέλης, *Ποιητική* 25 1460a), αποτελούν βασικά δομικά στοιχεία σύνθεσης, συνενώνουν τις αφηγηματικές με τις δραματικές-θεατρικές λειτουργίες (βλ. Πλάτωνα, *Πολιτεία* 394 B), διευκολύνουν το έργο του ποιητή, και η χρήση τους στην *Οδύσσεια* είναι ευρεία και ποικίλη. Ως πρώτη προσέγγιση σ' ένα μεγάλο θέμα, το οποίο έχει απασχολήσει την έρευνα (βλ., π.χ., S. E. Bassett, *The Poetry of Homer*, Berkley 1938, 85 κ.ε., K. Hamburger, «Zum Strukturproblem der epischen und dramatischen Dichtung», *Deutsche Vierteljahrsschrift*, 25 (1951), 1 κ.ε.), η μελέτη στηρίζεται σε στέρεες βάσεις.

Ο G. Aurelio Pritivera, *Ordine e forma dei viaggi di Odisseo*, σσ. 57-74, διαπιστώνει, με αφορμή τα λόγια του Αλκίνοου θ 572 κ.ε., ο οποίος ζητά να

μάθει αν ο φιλοξενούμενός του έζησε ανάμεσα σε «άγριους» και άδικους ή σε «δίκαιους» και «φιλόξενους» ανθρώπους, ότι οι περιπέτειες του Οδυσσέα ακολουθούν μια γεωμετρική, όπως τη χαρακτηρίζει, διάταξη: στις περιπέτειες με περιττό αριθμό, I, III, V, VII, IX, ο ήρωας αντιμετωπίζει εχθρούς ή εχθρικές δυνάμεις, ενώ στις περιπέτειες με ζυγό αριθμό II, IV, VI, VIII, X, συναντά φιλόξενα όντα ή φιλικές δυνάμεις. Τα λόγια του Αλκίνοου, στ. 575-576, είναι βέβαια λόγια του ίδιου του ήρωα, και στη στερεότυπη μορφή τους (βλ. ζ 120-121, ι 175-176, ν 201-202) εκφράζουν την αγωνία του. Από την άλλη μεριά, η σύγκριση ανάμεσα στους ύβριστές και άγριους και τους δικαίους και θεουδείς είναι συυφασμένη με την πλοκή της *Οδύσσειας* και προσδίδει στο έπος έναν ηθικό χαρακτήρα (βλ. H. D. F. Kitto, *Poiesis*, Berkley 1966, 116 κ.ε.) Τα λόγια επομένως του Αλκίνοου δεν έχουν το ειδικό βάρος που τους αποδίδει ο Pritivera (cf. p. 62 «Alcinoos distingua in due gruppi le popolazioni conosciute da Odisseo»). Η κατηγοριοποίηση αυτή των περιπετειών, η οποία δεν είναι απόλυτη, όπως δείχνει η τοποθέτηση της *Νέκυιας* στις περιττές περιπέτειες, μπορεί να ενδιαφέρει ερευνητικά, αλλά δεν επιτρέπει στον ερευνητή να συναγάγει ασφαλή συμπεράσματα για την οργάνωση του ποιητικού υλικού ή για τη σύνθεση του έπους.

Η Maureen J. Alden, *An Intelligent Cyclops*, σσ. 75-95, πιστεύει ότι η αντιστοιχία ανάμεσα στη βίαιη και υπεροπτική συμπεριφορά του Πολύφημου και σ' εκείνη των μνηστήρων, η οποία έτυχε ήδη της προσοχής των ερευνητών, έχει και άλλες παραμέτρους, τις οποίες διερευνά με ιδιαίτερο ζήλο. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο Οδυσσέας διδάχτηκε από την οδυνηρή του εμπειρία με τον Πολύφημο (ν 18 κ.ε.) κι αν εξετάσει κανείς σχολαστικά τα σχετικά χωρία, θα βρει επαναλήψεις μοτίβων, σκηνών, λογοτύπων κτλ., κάτι που εξηγείται όμως περισσότερο από τις ιδιαιτερότητες της προφορικής σύνθεσης και λιγότερο από μια συνειδητή προσπάθεια του ποιητή να μας προετοιμάσει για την επιστροφή του Οδυσσέα στο παλάτι του με την περιγραφή της επιστροφής του Πολύφημου στη σπηλιά του (από τα βοσκοτόπια). Αν ο Οδυσσέας αποφεύγει να παίξει προσωρινά τον ρόλο του «επιστρέφοντος» αφεντικού αυτό δεν σημαίνει ότι παραδειγματίστηκε από την υπεροπτική επιστροφή του Πολύφημου. Αν ο ήρωας αποκρύπτει προσωρινά την αληθινή του ταυτότητα είναι γιατί έμαθε από τον Αγαμέμνονα (λ 409 κ.ε.), και όχι από τον Πολύφημο, τι μπορεί να συμβεί σ' αυτόν που επιστρέφει θριαμβευτικά στο σπίτι του ύστερα από μακρόχρονη απουσία, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι παραβλέπομε την παρέμβαση της Αθηνάς (ν 189 κ.ε.) και τις προτροπές της (στ. 307 κ.ε.).

Ο J. Pinsent, *Had the Cyclops a Daughter and Was Nausicaa a Giant?*, σσ. 97-115, ανιχνεύει την ύπαρξη ενός παραδοσιακού αφηγηματικού μοντέλου σε τρεις από τις περιπλανήσεις του ήρωα για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το μοντέλο αυτό προσαρμόστηκε στις ανάγκες της πλοκής του έπους και των νέων πολιτιστικών δεδομένων. Η σωστή ανάλυση των παραδοσιακών στοιχείων που το αποτελούν μας επιτρέπει, κατά τον Pinsent, να γνωρίσομε καλύτερα τα πρώτα στάδια του ομηρικού έπους καθώς και την κοινωνία που το περιέβαλε.

Χρειάζεται όμως να προσδιοριστεί ό,τι ο Pinsent καλεί «story pattern» ή «narratological pattern». Δεν αρκεί να ξέρει κανείς ότι ο ήρωας ξεφεύγει από τη σπηλιά του Πολύφημου χωρίς τη βοήθεια της κόρης ή της γυναίκας του γίγαντα του παραμυθιού ή ότι η Ναυσικά δεν οδηγεί τον ξένο στον πατέρα της, όπως η κόρη του βασιλιά στο παραμύθι.

Ο W. Kullmann, *The Concept of Man in the Odyssey*, σσ. 117-139, κάνει μια σειρά από ενδιαφέρουσες επισημάνσεις, οι οποίες σκοπεύουν στο να δείξουν ότι η *Οδύσσεια* είναι δημιούργημα ενός ποιητή και όχι μιας απρόσωπης παράδοσης, και η αντίληψή της για τον άνθρωπο διαφέρει από εκείνη της *Ιλιάδας*. Το ερώτημα όμως παραμένει αν η ύπαρξη των όποιων διαφορών ανάμεσα στα δύο έπη, με τις οποίες έχει ασχοληθεί αρκετά η ομηρική έρευνα, σημαίνει και την ύπαρξη διαφορετικών ποιητών, όπως πιστεύει ο Kullmann. Αν π.χ. ο Οδυσσεύς είναι κρυφίνους ενώ ο Αχιλλέας δεν είναι (βλ. I 312 κ.ε.), τούτο δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι έχομε διαφορετικές αντιλήψεις, διαφορετικά ιδεώδη και διαφορετικούς ποιητές. Αν ο Αχιλλέας μπορούσε να πει ανοιχτά αυτό που σκεπτόταν χωρίς να θέτει σε άμεσο κίνδυνο τη ζωή του (βλ. π.χ. A 149 κ.ε., 225 κ.ε.), ο Οδυσσεύς φαίνεται ότι δεν μπορούσε, όχι μόνο γιατί ήταν διαφορετικός από τη φύση του και ως μαχητής και ως άνθρωπος, αλλά και γιατί οι αντίπαλοί του δεν δεσμεύονταν από τον κώδικα τιμής του ομηρικού ήρωα. Η ανάγκη ν' αποκρύψει την αληθινή του ταυτότητα και να πει ψέματα για να πετύχει τους στόχους του εξηγείται εν πολλοίς από τα ίδια τα πράγματα.

Ο M. M. Willcock, *The Fighting in the Iliad*, σσ. 141-147, διαπιστώνει στη σύντομη ανακοίνωσή του ότι υπάρχουν τρεις ποιητικές συμβάσεις οι οποίες κυριαρχούν στις περιγραφές των μαχών και καθιστούν την αφήγηση μη ρεαλιστική αλλά διαφωτιστική ως προς τους στόχους του ποιητή: ο νικητής κερδίζει, ο ηττημένος χάνεται, και ο πόλεμος συνεχίζεται σύμφωνα με τη βουλή του Δία ή το ποιητικό σχέδιο. Δεν είναι όμως σαφή τα κριτήρια με τα οποία προσδιορίζεται ο ρεαλισμός της αφήγησης. Οι ποιητικές συμβάσεις μπορεί να μην αποδίδουν πιστά την πραγματικότητα του πολέμου, δεν παύουν όμως να την απηχούν.

Η Α. Ζερβού, *Ναυσικάα παρθένος άδμής: Η πρώτη αφήγηση της κοριτσιίστικης εφηβείας*, σσ. 149-175, υποστηρίζει, ακολουθώντας τον δρόμο που χάραξε ο αείμνηστος Ι. Κακριδής, ότι ο Όμηρος χρησιμοποιεί παραδοσιακό υλικό με τρόπο νεότερο, για να πλάσει τη μορφή της Ναυσικάς, και επικεντρώνει την έρευνά της στο πώς ο ποιητής επιτυγχάνει το δύσκολο εγχείρημα. Το πρόβλημα όμως είναι να καθορίσει κανείς ποια μορφή ήθελε να απεικονίσει ο ποιητής και τι ρόλο έπαιξε σ' αυτήν την προσπάθεια η παράδοση. Η κ. Ζερβού διαπιστώνει ότι «στο κείμενο της συνάντησης Οδυσσεά και Ναυσικάς» (σ. 163) υπάρχουν χαρακτηριστικά του νεότερου μυθιστορήματος της εφηβείας. Το «κείμενο» όμως αυτό δεν παύει να αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της πλοκής του έπους και κατά συνέπεια η ερμηνεία του δεν μπορεί να ξεφεύγει από τα πλαίσια των γενικότερων ποιητικών στόχων.

Η Ε. Walter-Καρύδη, *Χρως – Η γέννηση της ελληνικής λέξης για το χρώμα*, σσ. 177-192, διαπιστώνει ότι για τη νοηματική εξέλιξη της λέξης «χρώς», η

οποία στον Όμηρο δηλώνει «δέρμα» και στους λυρικούς ποιητές «επιφάνεια» και «χρώμα», υπάρχει αντίστοιχο φαινόμενο στις εικαστικές τέχνες.

Ο Α. Ζώης, *Σελαμλίγια και χαρεμλίγια στον Όμηρο; Φιλολογικά βάσανα της αιγαιακής αρχαιολογίας*, σσ. 193-213, ασκεί δριμύτατη κριτική στο «φιλολογικό μοντέλο» της ομηρικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα, όταν είναι πλέον γνωστό (βλ. και *Ομηρικός οίκος*, Ιθάκη 1990, Από τα πρακτικά του Ε΄ Συνεδρίου για την *Οδύσσεια*) ότι ο ομηρικός οίκος, και κατ' επέκταση το ομηρικό παλάτι, είναι ποιητικά δημιουργήματα, τα οποία δεν είναι άσχετα με την ιστορική πραγματικότητα αλλά δεν ταυτίζονται με συγκεκριμένα αρχαιολογικά ευρήματα. Η μεθοδολογία έχει ήδη αποδειχθεί λανθασμένη. Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνούμε ότι ο ενθουσιασμός των φιλόλογων του περασμένου αιώνα, ο οποίος μεταδόθηκε και στους αρχαιολόγους, οδήγησε τον Schliemann και άλλους στην ανακάλυψη των μυκηναϊκών παλατιών.

Τέλος, ο Η. Petersmann, *Η Οδύσσεια του Ομήρου και η προέλευση του κρασιού*, σσ. 215-231, πιστεύει ότι ο οίνος, με τη σπουδαιότητα του οποίου ασχολήθηκαν οι Έλληνες από νωρίς, όπως μαρτυρούν η ύπαρξη της λέξης στη μυκηναϊκή διάλεκτο καθώς και υπολείμματα κρασιού και κουκούτσια από σταφύλι σε μινωικούς τάφους, έχει θρακική προέλευση, συνδέεται με τον Διόνυσο, ταυτίστηκε την εποχή του Ομήρου με τον Απόλλωνα, και διαδόθηκε σταδιακά στην Ελλάδα. Εξετάζονται και άλλες εκδοχές. Η βιβλιογραφική τεκμηρίωση είναι πλούσια.

Ακολουθούν οι έξι ολιγοσέλιδες εργασίες των νέων επιστημόνων που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο. Με τη σειρά δημοσίευσής τους είναι: J. Watson, *Athene's Sandals: Odyssey 96-101*, σσ. 233-244, K. Jentsch, *Η απόφαση της Καλυψώς*, σσ. 245-250, N. Yamagata, *Λαέρτης ήρωας*, σσ. 251-256, S. Schischwani, *Messenien und Sparta in der Odyssee*, σσ. 257-268, H. V. Hurt, *Πολύμητις Οδυσσεύς*, σσ. 269-273 και K. Vatsend, *Penelope and Julian*, σσ. 275-283. Όλες οι εργασίες αυτές είναι ενδιαφέρουσες αλλά δεν μπορούμε, λόγω ελλείψεως χώρου, να τις παρουσιάσουμε.

Τα *Πρακτικά* κλείνουν με δυο χρήσιμα ευρετήρια: Το Γενικό ευρετήριο, σσ. 287-296, και το ευρετήριο των ομηρικών χωρίων, σσ. 297-299.

Ο τόμος αυτός δεν είναι μόνο χρήσιμος για τους μελετητές του Ομήρου, και ειδικότερα της *Οδύσσειας*, αλλά και για όσους ενδιαφέρονται για την επική ποίηση και την αρχαία ελληνική φιλολογία γενικότερα. Χάρη στην ευρύτητα των ανακοινώσεων, που παρουσιάσαμε σε γενικές γραμμές, ο τόμος προσφέρει πλούσιο υλικό, βιβλιογραφική ενημέρωση, και βασική προβληματική γύρω από αρκετά θέματα της έρευνας.

Ruth Padel, Whom Gods Destroy: Elements of Greek and Tragic Madness, Princeton 1995, σελ. 276.

Μια από τις δυσεξιχνιάστες ασθένειες για τους αρχαίους Έλληνες ήταν η παραφροσύνη, και για τον λόγο αυτόν την απέδιδαν σε παρέμβαση κάποιου θεού (συνήθως πρόκειται για τον Δία, την Ήρα, την Αφροδίτη, τον Πάνα, την Άρτεμη, την Αθηνά και τις Ερινύες). Αιτία πρόκλησής της είναι η παράλειψη κάποιας υποχρέωσης απέναντι στον θεό ή η υπέρβαση των ορίων που θέτει η θνητή φύση στον άνθρωπο. Έτσι η θεομαχία του Πενθέα στις *Βάκχες* ή η υπερφίαλη αυτάρχεια του Αίαντα στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή, ο οποίος, μεταξύ των άλλων, αποκρούει τη συνδρομή της Αθηνάς και θεωρεί τον εαυτό του αυτονόητο δικαιούχο των όπλων του Αχιλλέα, είναι φαινόμενα που οδηγούν στη μανία. Κάποτε όμως η τιμωρία είναι παντελώς αδικαιολόγητη και τελείως παράλογη, με την έννοια ότι προκαλείται μονομερώς από τον θεό, όπως συμβαίνει με τη ζηλότυπη Ήρα στον *Ηρακλή* του Ευριπίδη. Η μανία, ωστόσο, δεν είναι μια μόνιμη κατάσταση. Ο Ηρακλής στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη παθαίνει κρίση για μικρό χρονικό διάστημα και έπειτα συνέρχεται· και η Αγαθή με τη βοήθεια του πατέρα της ανακτά βαθμιαία επαφή με τη σκληρή πραγματικότητα. Τέλος, η Ιώ στον *Προμηθέα Δεσμώτη* και ο Ορέστης στις *Χοηφόρες* του Αισχύλου (πρβ. και την *Ιφιγένεια την εν Ταύροις* του Ευριπίδη) θα βρουν λύτρωση από τη μανία τους μακριά από την πατρίδα τους.

Οι προηγούμενες επιστημονικές στοιχειοθετούν την ιδιαιτερότητα της μανίας σε σύγκριση με τη σημερινή αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας. Πράγματι: (α) μολονότι είναι ευρύτατα διαδεδομένη η άποψη ότι *μωραίνει Κύριος ὄν βούλεται ἀπολέσαι*¹, σήμερα τα αίτια της ψυχικής ασθένειας θεωρούνται πολύ πιο σύνθετα και οπωσδήποτε δεν ανάγονται σε θεολογική αφετηρία· (β) η παρουσία της ασθένειας στην εποχή μας είναι μονιμότερη, και απαιτείται μακροχρόνια θεραπεία —πολύ συχνά είναι ανίατη· (γ) οι ασθενείς δεν εκβάλλονται πλέον εκτός των ορίων της πόλης, αλλά επιχειρείται η θεραπεία τους με εγχειρισμό σε ψυχιατρικά ιδρύματα.

Η Padel γνωρίζει αυτές τις διαφορές και γι' αυτό θέτει ως βάση της έρευνάς της την υγιή μεθοδολογική αρχή ότι τη μανία στην αρχαιότητα πρέπει να την προσεγγίσουμε σεβόμενοι τις προϋποθέσεις που καθορίζονται από τα κείμενα εκείνης της εποχής. Για τον λόγο αυτόν απορρίπτει δικαιολογημένα την ψυχαναλυτική ερμηνεία της αρχαίας τραγωδίας, η οποία, υποστηρίζοντας ότι η ψυχική δομή του ανθρώπου παραμένει, σε όλες τις εποχές και σε όλα τα μήκη και πλάτη, αναλλοίωτη, εφαρμόζει μια συγκεκριμένη τυπολογία στην ανάλυση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, κάτι που δεν ανταποκρίνεται στον τρόπο σκέψης των

1. Πρόκειται για το ελληνικό ισοδύναμο του λατινικού *Quem deus vult perdere, dementat prius* και του αγγλικού *Whom God wishes to destroy, He first makes mad*. Η Padel, παρά την εκτεταμένη ανίχνευση της ιστορίας αυτού του αφορισμού, περιέργως αγνοεί αυτήν την ελληνική εκδοχή.

αρχαίων Ελλήνων και στα δεδομένα των κειμένων². Αντίθετα, η ανθρωπολογική προσέγγιση σέβεται τις ιδιαιτερότητες κάθε λαού και επιχειρεί να τον κατανοήσει με τους δικούς του όρους. Η δεύτερη, υγιής επίσης, αρχή συνίσταται στην άποψη ότι για κάποιον που τον χωρίζει από το υπό εξέταση αντικείμενο χρονική, γλωσσική και πολιτισμική απόσταση ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος να προσπελάσει το θέμα του είναι η σημασιολογική ανάλυση όρων-κλειδιών που δηλώνουν το αντικείμενο. Έτσι, η συγγρ. εξετάζει λέξεις όπως *ἄτη*, *παρακοπή*, *λύσσα*, *ἔκφρων*, *παραπλήξ*, *μαίνομαι*, *βακχάω*, *δαιμονάω* κτλ. Ιδιαίτερα τα σύνθετα με πρώτο συνθετικό τις προθέσεις *παρά* και *ἐκ* δηλώνουν αυτόν που πορεύεται «ἐξω» ή «πλάι» από τον σωστό δρόμο, αυτόν που παρουσιάζει αποκλίνουσα συμπεριφορά.

Η Padel αξιοποιεί υλικό όχι μόνο από την τραγωδία αλλά και από τον Όμηρο, τον Πίνδαρο, τα ιατρικά κείμενα και την επιγραφική. Η επεξεργασία του υλικού εκτείνεται σε 22 κεφάλαια, το καθένα από τα οποία υποδιαιρείται σε συντομότερα υποκεφάλαια. Με τον τρόπο αυτόν παρατηρείται μια ποικιλία θεμάτων που διαχέονται σε ολόκληρο το βιβλίο, χωρίς να συγκροτούν ένα συνεκτικό και καλά οργανωμένο επιχείρημα³ η διάχυση αυτή μάλιστα επιτείνεται ακόμη περισσότερο από τις, πολύ ενδιαφέρουσες κατά τα άλλα, σφήνες που αναφέρονται στη σύλληψη της μανίας στην Ευρώπη από τον Μεσαίωνα ως σήμερα. Βέβαια, η συγγρ., κάνοντας λόγο στον υπότιτλο της μελέτης της για «στοιχεία» της μανίας, μας προειδοποιεί ώστε να μην προσδοκούμε μια συνθετική αντιμετώπιση του θέματός της, αλλά η διευκρίνιση αυτή δεν νομιμοποιεί απαραίτητα την επιλογή της. Η συγγρ. μελετά, μεταξύ των άλλων, την παρουσία του σκότους ως δήλωση της ψυχικής ασθένειας³, την κοινωνική διάσταση της μανίας, που οδηγεί στην απομόνωση, το μίσμα και την περιπλάνηση εκτός των ορίων της πόλης, και συζητά το ακανθώδες πρόβλημα της αριστοτελικής *ἀμαρτίας*, που πιστεύει ότι περιπου ταυτίζεται με τη μανία.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να προβώ σε τρεις γενικές παρατηρήσεις:

(α) Στις σσ. 40-41 σωστά επισημαίνονται οι διαφορές ανάμεσα στις περιπτώσεις της Ιούς και του Ορέστη αφενός και του Ηρακλή αφετέρου. Η μανία του Ηρακλή είναι, πράγματι, κατά πολύ συντομότερη από ό,τι η αντίστοιχη ασθένεια των δύο άλλων ηρώων και οδηγεί στον φόνο, ενώ η τρέλα του Ορέστη είναι αποτέλεσμα της μητροκτονίας, και η Ιώ πάσχει εξαιτίας της ζηλοτυπίας της Ήρας. Από την άλλη πλευρά θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι η περίπτωση της Ιούς μοιάζει με του Ηρακλή, γιατί έχει κοινή αφετηρία, τον φθόνο της Ήρας. Η διαφορά έγκειται μόνο στο γεγονός ότι η Ιώ είναι ερωμένη του Δία και θα γεννήσει τον Έπαφο, ενώ ο Ηρακλής είναι ήδη ο καρπός του δεσμού της Αλκμήνης με

2. Από αυτήν την άποψη είναι χρήσιμο να θυμίσουμε ότι ο Φουκό θεωρούσε τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό υπεύθυνο για τη διαμόρφωση της αντίληψης σχετικά με το τι είναι για μας σήμερα ψυχολογικό.

3. Ο συμβολισμός του φωτός και του σκότους αποτελεί αξονικό θέμα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Βλ. ενδεικτικά D. Bremer, *Licht und Dunkel in der frühgriechischen Dichtung. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Lichtmetaphysik*, Βόνη 1976.

τον Δία. Θα μπορούσαμε όμως να προχωρήσουμε ακόμη περισσότερο. Και οι δύο περιπτώσεις έχουν αίσιο, αν και διαφορετικό, τέλος: η Ιώ προβλέπεται ότι θα απαλλαγεί από τη μανία και θα γίνει τιμημένη μητέρα, και ο Ηρακλής, που αποφασίζει να μην αυτοκτονήσει, θα ζήσει, κατά την υπόσχεση του Θησέα, τιμημένος στην Αθήνα, όπου θα γνωρίσει τιμές και μετά τον θάνατό του. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι και στις δύο τραγωδίες ασκείται δριμεία κριτική κατά του θείου, θύματα του οποίου είναι η Ιώ και ο Ηρακλής. Ενώ όμως η τριλογία του Αισχύλου θα καταλήξει σε συμφιλίωση με την εδραίωση της εξουσίας του Δία και την απελευθέρωση του τιτάνα, στον *Ηρακλή* η κριτική οδηγεί σε μια καινούρια σύλληψη του θείου⁴.

(β) Στις σσ. 197 κ.ε. η συγγρ. συζητά τη δυνατότητα η *άμαρτία* στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη να ισοδυναμεί περίπου με τη μανία. Η Αγαύη υπό την επήρεια μαιναδικής έκστασης διαπράττει το ακούσιο λάθος (*άμαρτία* είναι η λέξη που χρησιμοποιεί ο Ευριπίδης) να εκλάβει τον γιο της ως σκύμνο και να τον διαμελίσσει. Αλλά και η εκούσια εχθρική στάση του Προμηθέα απέναντι στον Δία, στάση που αποτελεί υπέρβαση των ορίων του τιτάνα, χαρακτηρίζεται ως αμαρτία. Υπάρχουν, ωστόσο, και άλλες περιπτώσεις, όπως είναι η πράξη της εύπιστης Δηιάνειρας που *ἤμαρτε χρηστά μωμένη*, (*Τραχίνιες* 1136) ενώ δηλαδή η πρόθεσή της ήταν αγαθή, το αποτέλεσμα υπήρξε καταστροφικό. Εδώ η πράξη είναι ακούσια, αλλά δεν εκτελείται υπό την επήρεια μανίας. Τέλος, θυμίζω ότι ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του προσάγει ως παράδειγμα τον *Οιδίποδα Τύρανο*, που επίσης οδηγείται στην καταστροφή από ελλιπή δεδομένα που διαμορφώνουν εσφαλμένη εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών⁵. Θα υποστηρίζαμε, επομένως, ότι, ανεξάρτητα από το αν η πράξη είναι εκούσια ή ακούσια, υπερφίαλη ή καλοπροαίρετη, βαρύνουσα σημασία έχει η διαπίστωση ότι γίνεται σε κατάσταση άγνοιας όλων των πραγματικών στοιχείων —και η μανία υπάγεται, ασφαλώς, στις περιπτώσεις διάπραξης ενός λάθους εξαιτίας του στενού και θολού γνωστικού ορίζοντα. Η μανία, λοιπόν, καλύπτει μόνο ένα μέρος του σηματολογικού πεδίου της λέξης *άμαρτία*.

(γ) Ο J. Mattes (*Der Wahnsinn im griechischen Mythos und in der Dichtung bis zum Drama des fünften Jahrhunderts*, Χαϊδελβέργη 1970· το βιβλίο το γνωρίζει η Padel) έχει κάνει την ενδιαφέρουσα επισήμανση ότι στον Αισχύλο —σε αντίθεση με τον Ευριπίδη, όπου η μανία γίνεται αντικείμενο περιγραφικής αφήγησης από κάποιον άγγελο— οι ήρωες που πάσχουν από μανία την περιγράφουν οι ίδιοι, μετατρέποντας τον εαυτό τους σε αντικείμενο αυτοπαράτηρησης. Αυτό σημαίνει ότι στην ουσία η κατάσταση της μανίας αναστέλλεται συμβατικά, για να υπηρετηθούν οι δραματικοί στόχοι. Την ιδιαιτερότητα αυτή θα έπρεπε να την είχε τονίσει η Padel.

Η βιβλιογραφική ενημέρωση της συγγρ. είναι πολύ ικανοποιητική. Ίσως θα

4. Βλ. σχετικά Η. Yunis, *A New Creed. Fundamental Religious Beliefs in the Athenian Polis and Euripidean Drama*, Γοττίγγη 1988, σσ. 139 κ.ε.

5. Βλ. σχετικά Β. Manuwald, «Oidipus und Adrastus. Bemerkungen zur neueren Diskussion um die Schuldfrage in Sophokles' "König Oidipus"», *RhM* 135 (1992) 1-43.

άξιζε να προστεθούν το ερεθιστικό δοκίμιο του Jean Starobinski «Το σπαθί του Αϊάντα», που περιλαμβάνεται στο βιβλίο του *Τρεις μανίες*, μετ. Χ. Αγγελάκος, Αθήνα 1992 (το πρωτότυπο δημοσιεύθηκε στο Παρίσι το 1974), και το βιβλίο του αείμνηστου Ι. Καμπίτση, *Μινυάδες και Προϊτίδες. Τα μυθολογικά δεδομένα*, Ιωάννινα 1975.

Συνοψίζουμε: πρόκειται για ένα εξαιρετικά καλογραμμένο και πολύ χρήσιμο βιβλίο που προέρχεται από την έμπειρη γραφίδα μιας συγγραφέως που το 1992 μας χάρισε την ομόλογη μονογραφία *In and Out of the Mind. Greek Images of the Tragic Self* (Princeton). Η Padel επεξεργάζεται ένα πλούσιο υλικό από ποικίλες πηγές με γνώση, ευαισθησία και ευθυκρισία. Η μελέτη θα κέρδιζε πολύ αν ήταν πιο ευσύνοπτη και πραγματευόταν το θέμα συστηματικότερα και με τρόπο συνθετικό.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

Ε. Κ. Κυριάκης, Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου [Ιστορικές Μονογραφίες, 13], Αθήνα, Ιστορικές εκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλος, 1993, σελ. 351, 5 χάρτες (με εκτενή γερμανική περίληψη).

Θεωρείται γενικώς ότι η βυζαντινοβουλγαρική συνθήκη ειρήνης του 681, την οποία αναγκάστηκε να υπογράψει ο Κωνσταντίνος Δ΄ ύστερα από την ατυχή εκστρατεία του εναντίον των Βουλγάρων και με την οποία αποδεχόταν την εγκατάστασή τους στη ΒΑ Θράκη, σήμαινε μια de facto αναγνώριση βουλγαρικού κράτους μέσα στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Έκτοτε οι βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις γνώρισαν πολλές διακυμάνσεις, καθώς οι Βούλγαροι αναδείχθηκαν ο πιο επικίνδυνος εχθρός του Βυζαντίου στη Βαλκανική.

Ο Ε. Κυριάκης στο βιβλίο αυτό, που υποβλήθηκε ως διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, εξετάζει τις βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις από τα μέσα του 7ου αι. ως το 927 και παρακολουθεί την εξελικτική πορεία της πολιτείας των Βουλγάρων μέσα από τις διμερείς βυζαντινοβουλγαρικές συνθήκες και την τιτλοφορία των Βουλγάρων ηγεμόνων.

Ύστερα από τη Βιβλιογραφία (σσ. 13-26) και μια σύντομη Εισαγωγή (σσ. 27-44), η μελέτη διαιρείται σε τρία μέρη. Στο Α΄ Μέρος (σσ. 45-159) γίνεται επισκόπηση των σχέσεων Βυζαντίου και Βουλγάρων, όταν οι τελευταίοι βρίσκονταν ακόμη στην περιοχή της Μαιώτιδας λίμνης αλλά και μετά την εγκατάστασή τους στη βυζαντινή Μοισία επί Ασπαρούχ. Στη συνέχεια εξετάζεται το ιστορικό πλαίσιο των βυζαντινοβουλγαρικών σχέσεων από το 681 ως τον θάνατο του Κρούμου (814) και από τη βασιλεία του Ομούρταγ (814) ως τον Πέτρο Α΄ (927).

Στο Β΄ Μέρος (σσ. 161-216) αναλύονται οι βυζαντινοβουλγαρικές συνθή-

κες, που αντικατοπτρίζουν τις διπλωματικές σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγάρων, από το 635 ως το 774 και από την τριακονταετή ειρήνη του 815 ως τη συνθήκη ειρήνης του 927.

Στο Γ' Μέρος (σσ. 217-272) εξετάζονται οι τίτλοι των Βουλγάρων ηγεμόνων. Η διαφοροποίησή τους, υποστηρίζει ο συγγρ., προσδιορίζει και τη «σταδιακή χειραφέτηση» των Βουλγάρων από το Βυζάντιο, η οποία ολοκληρώνεται το 927, όταν, όπως είναι γνωστό, με τον γάμο του Πέτρου Α' με την εγγονή του Ρωμανού Α' Λεκαπηνού τού αναγνωρίζεται ο τίτλος του βασιλέως *Βουλγαρίας*, χωρίς όμως, ο τίτλος του βασιλέως να είναι ισότιμος με εκείνον του βυζαντινού αυτοκράτορος.

Το βιβλίο περιλαμβάνει επίσης κατάλογο των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και των Βουλγάρων ηγεμόνων κατά την υπό εξέτασιν περίοδο, Γενική Βιβλιογραφία, εκτενή γερμανική περίληψη (σσ. 287-331) και Πίνακες προσώπων και πραγμάτων.

Οι θέσεις του συγγρ. μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: 1) Θεωρεί πως με τη συνθήκη του 681 η αυτοκρατορία αναγνώρισε την εγκατάσταση των Βουλγάρων στην επικράτειά της ως φοιδεράτων. 2) Τη φοιδερατική αυτή σχέση εξέφραζε ο βυζαντινός τίτλος *άρχων*, που έφεραν οι Βούλγαροι ηγεμόνες και που κατά τη γνώμη του συγγρ. ήταν ενταγμένοι στη βυζαντινή υπαλληλική ιεραρχία. 3) Η σταθεροποίηση της εσωτερικής κατάστασης στη Βουλγαρία κατά τα μέσα του 8ου αι. και οι στρατιωτικές επιτυχίες των Βουλγάρων εις βάρος του Βυζαντίου στις αρχές του 9ου επέτρεψαν στους Βουλγάρους να αποδεσμευτούν από τη φοιδερατική σχέση και να διακηρύξουν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στον τίτλο του Κρούμου *άρχων ό πρώτος*. 4) Το Βυζάντιο αναγνώρισε για πρώτη φορά ισότιμο βουλγαρικό κράτος μετά τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων, οπότε καθιερώθηκε ο τίτλος *έκ Θεού άρχων*. 5) Η πολιτειακή ολοκλήρωση επήλθε το 927 με την αναγνώριση από μέρους του Βυζαντίου του τίτλου του βασιλέως *Βουλγαρίας* στον Πέτρο Α'.

Είναι φανερό πως ο συγγρ. αποδέχεται και αναπτύσσει την άποψη που είχε διατυπώσει παλαιότερα ο Ε. Χρυσός ότι το Βυζάντιο με τη συνθήκη του 681 αναγνώριζε την εγκατάσταση των Βουλγάρων στη Θράκη ως φοιδεράτων. Φοιδεράτοι ονομάζονταν τα βαρβαρικά φύλα που ύστερα από συμφωνία (*foedus*) με το Βυζάντιο ελάμβαναν χορηγίες (πάκτα) με την υποχρέωση να φρουρούν και να υπερασπίζονται τα εδάφη της αυτοκρατορίας, όπου είχαν εγκατασταθεί. Στην περίπτωση όμως των Βουλγάρων δεν φαίνεται να ίσχυσε τέτοιου είδους συμφωνία. Η έκφραση του Θεοφάνη *έτήσια συμφωνήσας αύτοις πάκτα παρέχειν έπ' αίσχύνη Ρωμαίων* υποδηλώνει μια μονομερή υποχρέωση από μέρους του Βυζαντινού αυτοκράτορα για να εξασφαλίσει την ειρήνη. Εξάλλου, η πολιτική που εφήρμοσαν αμέσως οι Βούλγαροι προς τα σλαβικά φύλα της περιοχής και στη συνέχεια απέναντι του Βυζαντίου κάθε άλλο παρά συμπεριφορά φοιδεράτων δείχνει.

Η εξέλιξη την οποία παρατηρεί ο συγγρ. στην τιτλοφορία των Βουλγάρων ηγεμόνων είναι ορθή όχι όμως και η ερμηνεία της. Δεν είναι απαραίτητο να θεωρήσουμε ότι με τον τίτλο *άρχων* ο ηγεμόνας των Βουλγάρων «εντασσόταν στη

βυζαντινή υπαλληλία», αλλά ότι μέσα στο πλαίσιο της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας ο ξένος ηγεμόνας έφερε τίτλο εξουσίας υποδεέστερο οπωσδήποτε από εκείνον του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων επιφέρει μία διαφοροποίηση στον τίτλο του Βούλγαρου ηγεμόνα εξαιτίας της πνευματικής συγγένειας και της ένταξης των Βουλγάρων στην οικογένεια των χριστιανικών κρατών, τα οποία όμως ποτέ δεν αναγνωρίστηκαν ως ισότιμα με το Βυζάντιο.

Ορισμένες επιμέρους παρατηρήσεις: Σχετικά με τον πανικό που δημιούργησαν οι επιδρομές του Κρούμου στη Θράκη το 812 (σ. 107) και τη φυγή των Βυζαντινών από πολλές πόλεις (πρόκειται πιθανότατα για τις φρουρές των πόλεων αυτών και όχι για μαζική φυγή του πληθυσμού) ο συγγρ. δεν έχει υπόψη του τη μελέτη του Ι. Καραγιαννόπουλου, «Η επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινουπόλεως κατά τους 7.-9. αι.», *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 215 κ.ε., που έχει δείξει πειστικά ότι οι Φίλιπποι δεν περιλαμβάνονταν στις πόλεις αυτές και ότι πρόκειται για διπλογραφία του χειρογράφου του Θεοφάνη (*εις τήν Φιλίππου πόλιν και Φιλίππους*). Στις σσ. 140 και 141: δεν είναι σίγουρο ότι κατά τη συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης το 913 η βυζαντινή πλευρά δέχτηκε την πρόταση του Συμεών για γάμο της θυγατέρας του με τον ανήλικο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Πιθανόν, όμως, κατά τη συνάντηση αυτή ο Βούλγαρος ηγεμόνας απαίτησε την προσκύνησή του από τους παρισταμένους Βυζαντινούς συγκλητικούς. Τούτο συνάγεται από τον λόγο που γράφτηκε για την ειρήνη του 927. Την προβληματική για τον λόγο αυτόν και έκδοσή του με ιστορικό και φιλολογικό σχολιασμό βλ. στην Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Ο Ανώνυμος Λόγος "Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει"», *Βυζαντινά* 8 (1976) 343-406. Στη σ. 145, όπου λέγεται ότι ο Συμεών το 914 μετέφερε το πεδίο των πολεμικών του επιχειρήσεων προς το Δυρράχιο, τη Θεσσαλονίκη και πιθανόν την Πελοπόννησο, εννοούνται προφανώς, και στις δύο πρώτες περιπτώσεις, τα αντίστοιχα θέματα και όχι οι πόλεις.

Τελειώνοντας θα ήθελα να επισημάνω, παρά τις όποιες αντιρρήσεις, τη συμβολή του βιβλίου του Ε. Κυριάκη στην εξέταση των βυζαντινοβουλγαρικών σχέσεων. Θα δώσει οπωσδήποτε το έναυσμα για συζήτηση και περαιτέρω έρευνα.

E. Trapp σε συνεργασία με τους *W. Hörandner* και *J. Diethart*, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts. 1. Faszikel* (α-άργυροζώμιον) σελ. 192, Verzeichnis der Abkürzungen [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 238], Wien 1994.

Το πρώτο τεύχος του λεξικού περιέχει τα λήμματα από το Α έως άργυροζώμιον. Ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο του έργου καθορίζονται με σαφήνεια στη σύντομη εισαγωγή, ενώ για περισσότερες πληροφορίες ο ενδιαφερόμενος παραπέμπεται σε προγενέστερες εργασίες του E. Trapp, στις οποίες γίνεται διεξοδικότερη αναφορά στο κρινόμενο έργο. Ο βασικός στόχος του λεξικού είναι να αναπληρώσει ένα κενό που αφήνουν τα λεξικά των Liddell-Scott, Lampe και Κριαρά και που εντοπίζεται χρονικά, όπως δηλώνει και ο υπότιτλος του έργου, στους 9ο-12ο αι. Τα λεξικά, άλλωστε, των Liddell-Scott και Lampe αποτελούν την αφετηρία του καινούργιου λεξικού. Όπως μας πληροφορούν οι εκδότες, το έργο περιλαμβάνει όλες τις μεσαιωνικές λέξεις ή σημασίες λέξεων που απουσιάζουν από τα προαναφερθέντα λεξικά. Η λεξικογραφική εκμετάλλευση των κειμένων της χρονικής περιόδου από τον 9ο έως τον 12ο αι. είναι αποτέλεσμα επεξεργασίας του συνόλου των έργων αυτών. Κατά τη σύνταξη του λεξικού χρησιμοποιήθηκε, αφού φυσικά πρώτα ελέγχθηκε, το υλικό που περιέχεται στους Du Cange, Sophocles, Κουμανούδη, στον Thesaurus graecae linguae του Ερρίκου Στεφάνου, καθώς και σε μικρότερες συλλογές λεξιλογικού υλικού όπως του Miller.

Θα πρέπει από την αρχή να δηλώσουμε πως η ποιότητα του πρώτου τεύχους υπόσχεται μια εργασία υψηλού επιπέδου που θα καλύψει με επιτυχία ένα κενό ιδιαίτερα αισθητό σε φιλόλογους και γλωσσολόγους. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν θα πρέπει να εκληφθούν ως μια ελάχιστη βοήθεια στο ιδιαίτερα επίμοχθο έργο των εκδοτών.

Ενώ κατά κανόνα οι φωνητικές ποικιλίες περιλαμβάνονται στο ίδιο λήμμα, σε μερικές περιπτώσεις, χωρίς προφανή λόγο, εμφανίζονται σε διαφορετικά λήμματα: *ἀγράμπελον* «verwilderter Weingarten» – *ἀγριάμπελον* (ενώ υπάγονται στο ίδιο λήμμα τα *ἀγριαγγουρέα* και *ἀγραγγουρέα*), *ἀγμόνιν* «Amboss» – *ἀκμόνιον*, *ἀμηράλης* ... *ἀμηραλής* «Admiral» – *ἀμηριαλής* κ.ά.

Αντίθετα σε αρκετές περιπτώσεις υπάγονται στο ίδιο λήμμα λέξεις που θα έπρεπε να αποτελούν ιδιαίτερα λήμματα: *ἀγριοκαννάβιν* «Hanf-Eibisch» -*κάνναβον* (ενώ τα *ἀγριομαρούλιον* και *ἀγριομάρουλον* σε διαφορετικά λήμματα), *ἀγριοϊντύβιον* «Zichorie» -*ίντυβον*, *ἀγριοσίκυον* «Spritzgurke» -*σικυς*, -*σικύα* κ.ά.

Δεν είναι σαφές με βάση ποια κριτήρια υπάρχουν παραπεμπτικά λήμματα για κάποιες φωνητικές ποικιλίες ενώ για άλλες όχι. Έτσι, υπάρχει παραπεμπτικό λήμμα για το *ἀναπερέαστος*, όχι όμως και για το *ἀνεπέραστος*, αν και αποτελούν και τα δύο φωνητικές ποικιλίες της λ. *ἀνεπερέαστος*. Δεν υπάρχουν παραπεμπτικά λήμματα για τους τύπους *ἀκουβίζω* (*ἀκουμβίζω*), *ἀμβούλλα* (*ἄμπουλα*), *ἀμπιδία* (*ἀπιδέα*), *ἀντικίνσωρες* (*ἀντικένσωρ*), *ἀντιμίσειν* (*ἀντιμίνσιον*)

κ.ά. Στο παραπεμπτικό λήμμα *Ἀνθήγανοι* γίνεται παραπομπή στη λ. *ἀθίγγανος*, όπου δεν υπάρχει ο τύπος *Ἀνθήγανοι*, ενώ στο *ἀθιβόλαιον* γίνεται παραπομπή στο λήμμα *ἀντιβόλαιον*, όπου όμως αναφέρεται μόνο ο τύπος *ἀθηβόλαιον*.

Οι συντάκτες του λεξικού παρατηρούν: «Hinweise auf neugriechische Lexika erfolgen in der Regel nur bei Fehlen in alt- und mittelgriechischen Wörterbüchern». Στις παρακάτω περιπτώσεις, αν και δεν υπάρχουν παραπομπές σε αρχαιοελληνικά και μεσαιωνικά λεξικά, λείπουν οι αναφορές σε νεοελληνικές, κατά κανόνα διαλεκτικές, λέξεις¹.

«*ἀγμόνιν τό (= ἀκμόνιον) Amboss ...*» πρβ. και ποντ. *ἀγμόνιν* (IAP 1:14). Ο Ν. Ανδριώτης (ΕΛ, 16) παράγει το μεσν. και νεοελλ. *αμόνι* από *αμάρτ. μεσν.* **ἀγμόνιν* ο μεσν. τύπος θα πρέπει να θεωρείται μαρτυρημένος.

«*ἀγνοφαγία, ή Essen reiner Speisen ...*» πρβ. και ποντ. *αγνοφαῖτα* «φαί νερόβραστον χωρίς άρτυμα», που ο Α. Παπαδόπουλος (IAP 1:14) παράγει λαθεμένα από το *αγνός* και *φαγείν*.

«*ἀκολούθιον, τό Nachgeburt ...*» πρβ. *ακλούθι*, που ο Ν. Ανδριώτης (ΕΛ, 10) το παράγει από *αμάρτ.* **ἀκολούθιον*.

«*ἀλετρίτζιν, τό kleiner Pflug ...*» πρβ. διαλ. *αλετρίτσι* (Georgacas 218).

«*ἀλογίτζιν, τό kleines Pferd ...*» πρβ. διαλ. *αλογίτσι* (Georgacas 219).

«*άλωνιατικόν, τό Gebühr für die Benutzung einer Tenne ...*» πρβ. διαλ. *αλωνιάτικο* (HL 1:491).

«*ἀνεξορίστωσ ohne Verbannung ...*» πρβ. ποντ. *ανεξόριστος* (IAP 1:66).

«*ἀποβαρύνω schwerer machen ...*» πρβ. διαλ. *αποβαρύνω* (HL 2, στο λήμμα *αποβαρένω*)

«*ἀπομαλάσσω aufweichen ...*» πρβ. διαλ. *απομαλάζω* (HL 2:526).

«*ἀποσυνοριάζω abgrenzen ...*» πρβ. διαλ. *αποσυνοράζω* (IAP 1:124) κ.ά.

Σε μερικές περιπτώσεις οι αναφορές δεν γίνονται στους πλησιέστερους ετυμολογικά τύπους: «*άρβυλον Schuh ... - Vgl. άρβύλη LS, DGE*», πρβ. όμως και *άρβυλον* (Ανδριώτης ΕΛ, 34), «*αγράμπελον, το verwilderter Weingarten ... - Vgl. αγράμπελη HL*», πρβ. όμως και *αγράμπελο* (HL 1:100).

Σε αντίθεση προς το λεξικό του Κριαρά οι συντάκτες του *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* αποφεύγουν την ετυμολογική διευκρίνιση των λέξεων. Εξαιρέση φαίνεται πως γίνεται για τις λέξεις ξένης προέλευσης δίπλα στις οποίες αναγράφονται κατά κανόνα και οι λέξεις από τις οποίες προέρχονται. Για να υπάρχει λοιπόν συνέπεια θα έπρεπε να αναφερθεί ότι η λ. *άβδώμια*, τα «*Fischinperen*» προέρχεται από το λατ. *abdomen*, η λ. *άλμυράλιος* «*Schiffsführer*» από το ιταλ. *almiraglio*, η λ. *άνουχα* «*eine Kümmelart*» από το αρμεν. *anuh*.

Σε μερικές περιπτώσεις οι παρατιθέμενες μέσα σε παρένθεση λέξεις δεν

1. Στο τμήμα που ακολουθεί χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

Ανδριώτης ΕΛ: Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983.

Andriotis LA: Ν., Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974.

Georgacas: *A Graeco-slavic controversial problem re-examined: The -ιτς- suffixes in byzantine, medieval and modern Greek*, Αθήνα 1982.

IAP: Α. Παπαδόπουλος, *Ιστορικών λεξικών της ποντικής διαλέκτου*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1958-1961.

αποτελούν τα άμεσα έτυμα των εξεταζομένων λημμάτων. Έτσι η λ. *άβιζιταρδούρος* «*Visitor*» δεν προέρχεται από το λατ. *visitor*, αλλά από το ιταλ. *visitatore* ή το βενετ. *visitadore*, το *άξουγγιάζω* «*einsalben; dicht auf den Leib rücken*» δεν προέρχεται από το λατ. *axungio*, αλλά από το μεσν. *αξούγγιον* < μετγν. *άξουγγία* < λατ. *axungia* (Ανδριώτης *ΕΛ*, 239), το *άπραϊδευτος* «*ungeplündert*» δεν προέρχεται από το λατ. *praedor*, αλλά από το *πραϊδεύω* < *πραΐδα* < λατ. *praeda* κ.ο.κ.

Οι ελάχιστες προσπάθειες για ετυμολόγηση λέξεων μη ξένης προέλευσης είναι ανεπιτυχείς:

«*άκονιζέα*, ή ein Wundheilmittel (aus *ακόνιτος*?)...»· η λ. προέρχεται από το *κόνουζα*, διαλ. *ακόνουζα* «*Inula graveolens*».

«*άκροβάτος*, ό (*άκρός* + *βάτος*) *Stechwinde, Smilax aspera*...». Η λ. *ακρός*, που απαντά μόνο στο ελληνικό ιδίωμα της Σωζόπολης (Βουλγαρία) με τη σημασία «*μωρός, ανόητος*» (*ΗΛ* 1:388) δεν έχει καμιά σχέση με το *άκροβάτος*. Το τελευταίο προέρχεται από το *αρχόβατος* (< *άρχος* «*αρχούδα*» + *βάτος*) «*Smilax aspera*» (*ΗΛ* 3:66) με αντιμετάθεση του ρ που ίσως οφείλεται σε παρετυμολογική επίδραση του *άρχος*.

Σε ορισμένα λήμματα μπορούν να γίνουν επιμέρους παρατηρήσεις:

«*άζηρα? έχοντος* (sc. *του χωραφίου*) *άζηρα τό μονοπάτιον του Κανοπα* MM VI 161 (a. 1213)». Είναι προφανές ότι η λ. *άζηρας* είναι διαφορετικός τύπος του *άντζηρας, άτσηρας, άντηρας* «1. Grenze. 2. Hügel, Steigung. 3. Berggipfel» < agr. *άνδηρον* (*Andriotis LA*, 108-9). Το λήμμα θα πρέπει να είναι *άζηρας* «*Grenze*».

«*άκύλας* (lat. *aquila*) *Adler* ...» πρβ. όμως και *άγκύλας* «*είδος αετού*» για το οποίο ο Κριαράς (1:45) γράφει «*πιθ. από το λατ. aquila με επίδρ. του επιθ. άγκύλος*». Το μεσν. *άγκύλας* προέρχεται από το *άκύλας* < λατ. *aquila* με τροπή *κ>γκ*.

«*άμίζ*, ή *Kehrichtschaufel* = *πτύον σιδηροῦν έπικαμπές* ... vgl. *άμη LS*». Η λ. απαντά ως β' συνθετικό του διαλ. *ξυλ-αμίδι* «*ξύλινο γεωργικό εργαλείο που χρησιμοποιούσαν για να μαζεύουν το λιχνισμένο σιτάρι*».

«*άμμουδάριος*, ό (lat. *amurcarius*) *Ölpresser*...». Η παραγωγή από το *amurcarius* παρουσιάζει φωνητικές δυσκολίες. Ίσως να επέδρασε περετυμολογικά το *μούρδα* «*η υποστάθμη του οίνου και πάσης άλλης ελαιώδους ουσίας*» (*ΙΑΠ* 2:59).

«*άναγναφάριος*, ό *Walker, Krempler*... - Vgl. *άνακνάπτω LS*». Για το β' συνθετικό πρβ. κυπρ. *γναφαρείο, γναφαρείο* «*Walkerstatt*» < **γναφάριος* (*Andriolis LA*, 197, όπου οι λέξεις ανάγονται σε αμάρτ. **γναφάρης*).

«*άναμανίζω* (lat. *manus*?) mit den Armen umfassen?...». Η λ. πρέπει να συνδέεται με το διαλ. *λαμανίζω* «*ανακατώνω διά των χειρών*» που ο Φ. Κουκουλής το είχε σωστά αναγάγει στο *άναμανίζω*, *Αθηνά* 43 (1931) 65.

«*άναμυρίζω* nochmals salben ... - LS *άναμυρησάμενος· χρηματισάμενος Hesych*». Η ησυχιανή γλώσσα θα πρέπει μάλλον να διορθωθεί σε *άναμυρησάμενος· χρισάμενος*.

«ἀνέξοχος Hesych s.v. ἔμπηρα - χα. s.v. ἀπροΐτως· ἀνεξόχως (I p. 231 app.)». Οι Latte και Schmidt έχουν σωστά ἀπροΐτως· ἀνεξόδως, πρβ. και ἀνεξίτητον ... μὴ ἔχον ἔξοδον (και το ἀπροΐτως και το ἀνεξίτητον εἶναι παράγωγα του ἴημι).

«ἀνθρωπινία, ἢ? ἀνθρωπινίαν (= ἀνθρωπόνοια, ἀνθρωποθoinία, ἀνθρωποκοινωνία?) και δαιμονοκοινωνίαν Dmit II 58». Πιθανότατα ἐδῶ γίνεται ἀναφορά στην κοινωνία των ἀνθρώπων και των δαιμόνων. Το ἀνθρωπινία θα πρέπει να εἶναι διαλ. τύπος του ἀνθρωπινή, θηλ. του ἀνθρωπινός, πρβ. καστανιά ἀντί καστανή κ.ά.

«ἄντζα, ἢ Oberschenkel ... Wade ... Schienbein ... Kniekehle ... μήκωνες (= ?) αἰ ἄντζα PselPoem 61,26 ...». Η λ. μήκων εἶναι κατὰ πάσα πιθανότητα παράγωγο της λ. μήκος και ἔχει τη σημασία «Schienbein»· για τον σχηματισμό πρβ. ἄκρον > ἄκρων «πόδι».

«ἀξιωφέλιμος? SchollLuc 234,2 ὅτιπερ ὄφελος· ἀντί τοῦ οἱ μέγιστοι και ἀξιωφελιμώτατοι (app.: ἀξιολογώτατοι)», «ἀξιοπάροχος? δόγματα AHG XI 397,174 v.l. pro ἀειζωοπάροχος», «ἀξιάγαθος (recte -άγαστος?) ehrenwert: Εὐστάθιος ὁ Ῥωμαῖος DemChom 151,29 (= PitParal 612). Φαίνεται πως και στις τρεις λέξεις το ἀ' συνθετικό ἀξιος ἔχει ἐπιτακτική λειτουργία· (Αν η παρατήρηση αὐτή εἶναι σωστή, τότε ἐπιβεβαιώνεται η ἀποψη που εἶχα διατυπώσει παλαιότερα σε ομιλία μου στο Σπουδαστήριο Γλωσσολογίας του ΑΠΘ για ἐπιτακτική λειτουργία του ἄξιος.)

«ἀπατεός, ὁ Betrüger: βωμολόχοι, ἀπατεοί (cod. ἀπαταιοί) MillLex 258, 115. - Vgl. ἀπάτης HL». Η σύγκριση με το διαλ. ἀπάτης εἶναι ἀδικαιολόγητη. Η λ. ἀπατεός εἶναι ἀποτέλεσμα κανονικής ἐξέλιξης του αρχ. ἀπατεών, πρβ. ἐλαιών > ἐλαιός, παρθενών > παρθενός κ.ά.

«ἀπέρανος, ὁ? eine Pflanze ...». Πρόκειται για διαλεκτικό τύπο του μετρν. ἀπαρίνη «Klebkraut, Galium aparine», που ἀπαντᾷ στα νεοελληνικά ιδιώματα ὡς ἀπαρίνη, ἀπερίνα, ἀπέρανος κ.ά. (Andriotis LA, 127).

«ἀπερίφραγος? nicht umschlossen ... - Vgl. -φρακτος L, Kt». Για το σχηματισμό των ἐπιθέτων σε -γος βλ. Κακριδὴ I., Περὶ των εἰς -γος στερητικῶν ἐπιθέτων της νέας ἐλληνικῆς, Αθηνά 38 (1926) 194-212.

«ἀποφυσάω quellen lassen? φακούς ἐπτισμένους και ἀποπεφυσημένους Hippiatr II, 152,6». Η σημασία της λέξης θα πρέπει να εἶναι «durch Blasen die Abfälle entfernen».

Μαζί με το πρώτο τεύχος του λεξικού κυκλοφόρησε και ἓνα χρήσιμο τευχίδιο με τις συντομογραφίες της χρησιμοποιούμενης βιβλιογραφίας και των κειμένων.

Στους συντάκτες του λεξικού ευχόμεσθε να το ολοκληρώσουν στο χρονικό διάστημα που ἔχουν προγραμματίσει.

Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, Αθήνα, Στοχαστής, 1994, σελ. 263.

Η μετάφραση του γνωστού μεσαιωνικού οδοιπορικού του Βενιαμίν της Τουδέλης (12ος αι.) έχει γίνει από τη Φωτεινή Βλαχοπούλου, την επιμέλεια της μετάφρασης είχε ο Κ. Μεγαλομμάτης, η βιβλιογραφία είναι του Α. Σαββίδη, ενώ οι δύο τελευταίοι έχουν γράψει την εισαγωγή και τα σχόλια του κειμένου.

Το οδοιπορικό του Βενιαμίν της Τουδέλης είναι ένα σύντομο κείμενο που περιγράφει με απρόσωπο αλλά ζωντανό τρόπο τα ταξίδια του συγγραφέα στη Μεσόγειο, στη Μεσοποταμία και στο εσωτερικό της Ασίας, καθώς επίσης και στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη μεταξύ 1159 και 1173. Η Ελληνική μετάφραση έγινε από τα αγγλικά και όχι απευθείας από το εβραϊκό πρωτότυπο, με βάση την έγκυρη και σχολιασμένη έκδοση των αρχών του 20ού αι. από τον Μ. N. Adler. Το μεταφρασμένο κείμενο καταλαμβάνει στην παρούσα έκδοση 60 σελίδες (55-114), ενώ 40 σελίδες (13-53) καταλαμβάνει η εισαγωγή και 130 (115-244) τα σχόλια. Ένας κατάλογος των έως τώρα εκδόσεων και μεταφράσεων του έργου του Βενιαμίν της Τουδέλης, μια πλούσια, αν και όχι εξαντλητική, βιβλιογραφία, τέσσερις σχηματοποιημένοι χάρτες και τρεις ασπρόμαυρες φωτογραφίες συμπληρώνουν την έκδοση.

Η Εισαγωγή είναι πλούσια. Εξετάζονται αρχικά οι ελάχιστες πληροφορίες που σώζονται για τον συγγραφέα και τη ζωή του και στη συνέχεια αναπτύσσονται πλατύτερα οι ιδεολογικές αναζητήσεις του ιουδαϊσμού τον 12ο αι. μέσα στις οποίες εντάσσεται και προσαρμόζεται και το έργο του Βενιαμίν. Στο επόμενο κεφάλαιο της εισαγωγής, με τίτλο «Οι αναζητήσεις του Βενιαμίν», ερευνάται ο λόγος των ταξιδιών του και της συγγραφής του οδοιπορικού. Γιατί ένας μορφωμένος, πλούσιος έμπορος από την Ισπανία του 12ου αι. έκανε όλο αυτό το ταξίδι; Ήθελε απλώς να καταγράψει τις Ιουδαϊκές κοινότητες στον τότε γνωστό του κόσμο, ή ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το πρόβλημα της ταύτισης των δέκα χαμένων φυλών του Ισραήλ; Τα εμπορικά θέματα δεν αποτελούν παρά μεμονωμένες μνείες μέσα στο έργο του και σίγουρα δεν είναι εμπορικός ο λόγος της καταγραφής των ταξιδιών. Οπωσδήποτε είναι φανερός ο ισραηλοκεντρικός χαρακτήρας του συγγραφικού έργου του Βενιαμίν και σύμφωνα με τους σχολιαστές της παρούσας έκδοσης κύριος σκοπός του ήταν ο εντοπισμός και η ταύτιση των χαμένων Ισραηλιτών.

Το τέταρτο κεφάλαιο της εισαγωγής ασχολείται με το ίδιο το έργο του Βενιαμίν, του οποίου ο αρχικός εβραϊκός τίτλος είναι «Το βιβλίο των ταξιδιών». Εξετάζεται, δηλαδή, η δομή του έργου, οι ενότητες στις οποίες μπορεί να διαιρεθεί το συνεχόμενο, στην πραγματικότητα κείμενο, η λογοτεχνική αξία του και οι φιλοσοφικές αρχές από τις οποίες διέπεται (εκκίνηση και επιστροφή του Βενιαμίν στην Ευρώπη, δηλαδή στον εαυτό του —σελ. 31).

Το επόμενο κεφάλαιο της εισαγωγής αναφέρεται στους τόπους των περιπλανήσεων του συγγραφέα και περιλαμβάνει ενδεικτικούς καταλόγους τοπωνυμίων με τη σειρά που αυτά βρίσκονται στο οδοιπορικό.

Το οδοιπορικό αυτό των 15 περίπου χρόνων (περ. 1159/60-1172/73) υπήρξε ένα από τα δημοφιλέστερα κείμενα ταξιδιωτικής λογοτεχνίας του Μεσαίωνα, αλλά ακόμη και στα νεότερα χρόνια η ιστορική επιστήμη θεωρεί τον Βενιαμίν «τον σημαντικότερο και πλέον πληροφοριακό μεσαιωνικό Ιουδαίο ταξιδιώτη». Όλα αυτά αναπτύσσονται στο 6ο κεφάλαιο της εισαγωγής, όπου τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία που έχουν οι πληροφορίες του οδοιπορικού για τη συμπλήρωση των γνώσεων γύρω από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία τον 12ο αι.

Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο της εισαγωγής επισημαίνονται τα προβλήματα που δημιουργούνται στο «Βιβλίο των ταξιδιών» του Βενιαμίν και προέρχονται από τον απρόσωπο χαρακτήρα της αφήγησης (που αποτελεί κατά τους σχολιαστές παράδοση στη σημιτική λογοτεχνία), από τις παρετυμολογήσεις ονομάτων και τοπωνυμίων, από τις παρεκδρομές και παρεμβολές μέσα στο κείμενο, και ακόμη από τις μυθικές καταβολές και τη μυστικιστική λογοτεχνική πλοκή του έργου. Με όλα αυτά οι συγγραφείς της εισαγωγής κατορθώνουν να δώσουν μιαν αναλυτική εικόνα του οδοιπορικού του Βενιαμίν από φιλολογική και ιστορική άποψη.

Η μετάφραση αποτελεί, βέβαια, το κύριο μέρος της έκδοσης. Είναι λιτή, ρέει άνετα και γίνεται αρκετά φορές αισθητή η προσπάθεια να ακολουθηθεί η εκφραστική δομή του πρωτότυπου κειμένου. Επεξηγηματικές παρενθέσεις συνοδεύουν αρκετά από τα πάμπολλα τοπωνύμια ή ονόματα του οδοιπορικού, όπως π.χ. Σεφαράντ (Ισπανία), Ελλάδα (Βυζάντιο) κ.ο.κ. και κάνουν απρόσκοπτη την ανάγνωση του έργου. Διαβάζεται δηλαδή η ελληνική μετάφραση εύκολα και γρήγορα, όπως αξίζει στο κείμενο ενός τόσο δημοφιλούς συγγραφέα.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τα σχόλια που ακολουθούν το κείμενο. Υπάρχουν 606 σχόλια για τις 60 σελίδες της ελληνικής μετάφρασης. Μερικά από αυτά είναι σύντομα και διευκρινίζουν απλώς εκφράσεις, λέξεις ή όρους του κειμένου, κάποια όμως είναι ευρύτερα και αποτελούν μικρές πραγματείες γύρω από θέματα κυρίως ιουδαϊκά, που είναι εντελώς άγνωστα ή ασαφή για τον μη εξειδικευμένο Έλληνα αναγνώστη. Ενδεικτικά αναφέρω το σχόλιο 30 για τις ιουδαϊκές Ακαδημίες, που εκτείνεται σε δύο σελίδες, ή το σχόλιο 25, όπου σε πέντε σελίδες αναλύονται οι όροι Ισραηλίτης, Ιουδαίος, Εβραίος, Ισραηλινός και Σιωνιστής, με διευκρινίσεις απαραίτητες για τον σύγχρονο αναγνώστη, αλλά ιδιαίτερα για τον σύγχρονο μελετητή. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτα είναι επίσης τα σχόλια λογοτεχνικού χαρακτήρα, όπως το 112, όπου δίνονται εξηγήσεις για τον τρόπο με τον οποίο αναφέρονται οι χώρες και οι περιοχές των εμπόρων που πλημμύριζαν την Κωνσταντινούπολη με βάση τον παραδοσιακό σημιτικό τρόπο των ομοκέντρων κύκλων και των τεσσάρων τομέων του κύκλου.

Από τα λίγα αυτά παραδείγματα γίνεται, νομίζω, σαφές ότι ο σχολιασμός του μεταφρασμένου κειμένου είναι λεπτομερειακός και εξαιρετικά φροντισμένος. Κάποιες μικρές, τυπογραφικές κυρίως, αβλεψίες, όπως στη σ. 115, όπου είναι σαφές ότι το 1442 έπρεπε να είναι 1492, δεν μειώνουν τη σημασία της έκδοσης. Επιθυμητό θα ήταν, βέβαια, να είναι ευκρινέστεροι και περισσότερο προσαρμοσμένοι στις ανάγκες του κειμένου οι χάρτες που συνοδεύουν την έκδοση. Αυτά

όμως αποτελούν επιμέρους παρατηρήσεις και δεν μειώνουν ουσιαστικά την αξία του βιβλίου. Είναι αναμφισβήτητο ότι οι Έλληνες αναγνώστες και μελετητές έχουν στα χέρια τους ένα έργο ενδιαφέρον, καλά σχολιασμένο και ιστορικά πολύτιμο, όχι μόνο για τον κόσμο των Ιουδαίων, αλλά και για το Βυζάντιο και όλο τον γνωστό πολιτισμένο κόσμο του 12ου αιώνα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

B. NEPANTZH-BAPMAZH

Alexander Sideras, Die byzantinischen Grabreden: Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend [Wiener Byzantinistische Studien, XIX], Wien 1994, σελ. 536.

Τò 1991 ó Α. Σιδεράς δημοσίευσε, óς μέρος τῆς πολυετοῦς καὶ συστηματικῆς ἔρευνάς του γύρω ἀπὸ τῆ θρηνητικῆ λογοτεχνία τοῦ Βυζαντίου, 25 ἀνέκδοτους ἐπιτάφιους λόγους¹. Στὸν ἐπίλογο τῆς ἔκδοσης ὁ συγγρ. παρέπεμπε γιὰ τῆ συζήτηση ὄλων τῶν προβλημάτων σχετικὰ μὲ τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς ἀποδέκτες, τὶς χρονολογίες κτλ. τῶν βυζαντινῶν ἐπιταφίων σὲ ὑπὸ δημοσίευση μελέτη του. Εἶναι ἰδιαίτερα εὐχάριστο ὅταν παραπομπὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπαληθεύονται· ἡ ἐδῶ κρινόμενη πραγματεία ἀποτελεῖ ἀκριβῶς αὐτὴν τῆ μελέτη, ἡ ὁποία συγκεντρώνει σ' ἓνα ὀγκῶδη καὶ καλοτυπωμένο τόμο τὰ τεχνικὰ στοιχεῖα (προσωπογραφία, χρονολόγηση, χειρόγραφη παράδοση) ποὺ ἀφοροῦν 142 βυζαντινοὺς ἐπιτάφιους λόγους. Ἡ πραγματεία εἶναι ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς ἐπὶ ὑψηλεῖς διατριβῆς τοῦ Σιδερά² καί, ὅπως διαβάζουμε στὴν εἰσαγωγή (σσ. 46-47), ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μέρος μιᾶς τριάδας πραγματειῶν: ἡ δευτέρα θὰ ἀναλύει τὰ εἰδολογικὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τῆ λογοτεχνικῆ μορφή τῶν ἐπιταφίων, ἐνῶ ἡ τρίτη θὰ πραγματεύεται τὴν ἀξία τῶν βυζαντινῶν ἐπιταφίων ὡς πηγῶν γιὰ τὶς ἱστοριογνωστικὲς ἐπιστῆμες.

Ἡ δομὴ τῆς πραγματείας ἔχει ὡς ἑξῆς: 1. Ἀναλυτικὸς κατάλογος τῆς συντομογραφημένης βιβλιογραφίας (σσ. 17-43)· 2. Γενικὴ εἰσαγωγή (σσ. 45-88)· 3. Πραγματεύση τῶν σωζομένων ἐπιταφίων (σσ. 89-436)· 4. Πραγματεύση

1. Α. Σιδεράς, 25 ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ ἐπιτάφιοι [Κλασικὰ Γράμματα, 5], Θεσσαλονίκη 1991· βλ. τῆ βιβλιοκρισία μου στὰ Ἑλληνικά 42 (1991/92) 204-209. Μοῦ δίνεται ἐδῶ ἡ εὐκαιρία νὰ διορθώσω μιὰ τοιτὴ παράλειψή μου: σχολιάζοντας μὲ ἐπιφύλαξη τὴν ἀπόδοση τῶν ἀνώνυμων λόγων I καὶ II στὸν Χορίκιο Γάζης καὶ τοῦ ἀνώνυμου λόγου XI στὸν Νικήτα Εὐγενειανό, δὲν εἶχα ὑπόψη μου τὶς ἤδη δημοσιευμένους καὶ πειστικὲς μελέτες τοῦ Σιδερά σχετικά μὲ τὴν ταύτιση τῶν συγγραφέων, «Zwei unbekannte Monodien von Chorikios?», *JÖB* 33 (1983) 57-73 καὶ «Eine neue Monodie — von Niketas Eugeneianos?», *JÖB* 37 (1987) 181-200.

2. Πρῶτα πορίσματα εἶχε δημοσιεύσει ὁ συγγρ. στὸ ἄρθρο του «Byzantinische Leichenreden. Bestand, Prosopographie zeitliche und räumliche Distribution, literarische Form und Quellenwert», στί: R. Lenz (ἐπιμ.), *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, τ. 3, Marburg 1984, σσ. 17-49.

τῶν χαμένων ἐπιταφίων (σσ. 437-441)· 5. Ἀναλυτικὰ εὔρετήρια συγγραφέων, ἀποδεκτῶν, χρονολογικῆς κατάταξης, γεωγραφικῆς κατανομῆς, ἡλικίας καὶ φύλου τῶν ἀποδεκτῶν, κοινωνικῆς τάξης συγγραφέων καὶ ἀποδεκτῶν, ἀρχοτελειῶν τῶν λόγων, χειρογράφων, ὀνομάτων, χωρίων, συγγραφέων τῆς δευτερεύουσας βιβλιογραφίας (σσ. 443-527)· 6. Παράρτημα: ἐπανέκδοση τοῦ ἐπιτάφιου λόγου τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος στὴ Θεοδώρα Κομνηνὴ (σσ. 529-536). Ἡ ἐκτενὴς εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου χωρίζεται σὲ 12 ἐνότητες, ὅπου ὁ συγγρ. παρουσιάζει γενικότερα ζητήματα σχετικὰ μὲ τοὺς ἐπιτάφιους καὶ ἐξηγεῖ τὴν τεχνικὴ ὀργάνωση τῆς μελέτης. Πρὶν προχωρήσουμε στὸ καθαυτὸ σῶμα τῆς μονογραφίας, δηλαδὴ τὴν πραγμάτευση τῶν σωζόμενων ἐπώνυμων καὶ ἀνώνυμων ἐπιταφίων, θὰ σταθοῦμε στὴν εἰσαγωγή, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἀνάπτυξη γενικότερων ζητημάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσίαση εἰδικότερων πορισμάτων, ἀποτελοῦν τὸ μεθοδολογικὸ ὑπόβαθρο προσέγγισης τοῦ θέματος.

Στὴν 1ῃ ἐνότητα (σσ. 45-48) ὁ Σιδεράς, μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στοὺς ἐπιτάφιους λόγους τῆς ἀρχαιότητος, ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τοῦ διαχωρισμοῦ μεταξὺ τῆς γραμματολογικῆς, τῆς πραγματολογικῆς καὶ τῆς ιστοριολογοτεχνικῆς μελέτης τῶν ἐπιταφίων, διαχωρισμοῦ θεμιτοῦ καὶ ἀναγκαίου, ἐφόσον μέχρι σήμερα ἡ μελέτη τῶν ἐπιταφίων ἔχει κινηθεῖ σὲ πολὺ γενικὰ πλαίσια καὶ ἔχει ὀδηγήσει σὲ πολὺ γενικευτικὰ συμπεράσματα. Στὴ 2ῃ ἐνότητα (σσ. 48-50) γίνεται μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς θρηνητικῆς λογοτεχνίας στὸ Βυζάντιο, ἐνῶ στὴν 3ῃ ἐνότητα (σσ. 50-53) ἀποσαφηνίζονται οἱ διάφορες ὑποκατηγορίες αὐτῆς τῆς παραγωγῆς (παραμυθητικοὶ καὶ ἐπιμνημόσυνοὶ λόγοι, ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα καὶ ἐπιτάφια ποιήματα, θρηνητικὲς ἐπιστολές). Ὁ συγγρ. ὀρθὰ ἐπισημαίνει ὅτι ἐπικρατεῖ σύγχυση στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴν ὀρολογία, ἐνῶ κανεὶς ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς ὅρους δὲν μπορεῖ νὰ καλύψει πλήρως τὸ σύνολο τῆς θρηνητικῆς λογοτεχνίας. Ἔτσι δίνεται ὁ ἀκόλουθος ὀρισμὸς γιὰ τὸ εἶδος τῶν ἐπιταφίων (σ. 53): «Ἐπιτάφιοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ πένθιμοὶ λόγοι ποὺ ἀπευθύνονται σὲ (πρόσφατα) ἀποθανόντες ἀνθρώπους μὲ πρωταρχικὸ στόχο νὰ θρηνήσουν τὸν θάνατό τους». Ὁ σύντομος καὶ σαφὴς αὐτὸς ὀρισμὸς ἀποτελεῖ τὸ μέτρο γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν κειμένων ποὺ ὁ συγγρ. περιλαμβάνει στὴ μελέτη του. Σὲ θεματικὸ ἐπίπεδο βέβαια, πρᾶγμα ποὺ ὁ συγγρ. ἀναγνωρίζει, ἀποκλείονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὀρισμένα κείμενα, ὅπως ἐπιτάφιοι καὶ μονωδίες σὲ πόλεις καὶ ζῶα ἢ ἄλλα πένθιμα θέματα. Αὐτὸ συνεπάγεται σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἕναν σχετικὸ περιορισμὸ τοῦ ὕλικου, ἐφόσον ζητούμενο τῆς ἔρευνας εἶναι ἡ συνολικὴ λογοτεχνικὴ ἐρμηνεία τοῦ εἴδους τῶν ἐπιταφίων στὸ Βυζάντιο³.

3. Ἔτσι ἀποκλείεται, γιὰ παράδειγμα, ἡ μονωδία τοῦ Μιχαὴλ Ἰταλικοῦ στὴν πέρδικά του (σ. 53 καὶ σ. 150 σημ. 3 τῆς μελέτης). Τὸ κείμενο ὅμως ἀκολουθεῖ μὲ ἐξαιρετικὴ ἀυστηρότητα ὅλους τοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς, οἱ ὁποῖοι ὡστόσο ἐφαρμόζονται στὴν περίπτωση ἐνὸς νεκροῦ —τοῦ ἀποθανόντος κατοικίδιου ζώου— ποὺ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἄλλη ὑποκατηγορία τῆς θρηνητικῆς λογοτεχνίας, τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ ζῶα· αὐτὴ ἡ μεζὴ τῶν εἰδῶν καὶ οἱ συνέπειές της δὲν μποροῦν νὰ παραλειφθοῦν ἀπὸ μιὰ ἐξέταση τοῦ ἐπιταφίου γενικότερα (P. A. Agapitos, «Michael Italikos. Klage auf den Tod seines Rebhuhns», *BZ* 82, 1989, 59-68 καὶ τοῦ ἴδιου, «Ἐρως, θάνατος καὶ τέχνη: ἕνα ρητορικὸ τρίπτυχο τοῦ δωδέκατου αἰώνα», *Σημεῖο* 1, 1992, 7-22).

Στήν 4η ενότητα (σσ. 54-61) παρουσιάζεται σειρά μεμονωμένων χειμένων που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν επιτάφιοι λόγοι. Τέτοια έργα είναι, για παράδειγμα, ένας επιμνημόσυνος λόγος του Ψελλού στον ήγούμενο Νικόλαο της Μονής της Ὁραίας Πηγῆς, ένας προσφωνητικός λόγος του Νικηφόρου Χρυσοβέργη στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη, τὰ τρία επιτάφια ποιήματα του Θεόδωρου Μετοχίτη. Ἡ προσεκτική τους εξέταση ἀπὸ τὸν συγγρ. δείχνει σαφῶς ὅτι ἀνήκουν σὲ ἄλλες κατηγορίες τῆς θρηνητικῆς λογοτεχνίας.

Ὡς συνέχεια τοῦ θεματικοῦ ὀρισμοῦ, ἀκολουθεῖ στήν 5η ενότητα (σσ. 61-62) ὁ προσδιορισμὸς τῶν χρονικῶν ὀρίων τῆς μελέτης, ἡ ὁποία καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 6ο μέχρι καὶ τὸν 15ο αἰώνα. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ πλαίσιο ἀποκλείει μιὰ σειρά ἀπὸ σημαντικότετους επιτάφίους λόγους τῆς πρώιμης βυζαντινῆς ἐποχῆς (ἢ κατ' ἄλλους τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος), ὅπως εἶναι οἱ σχετικοὶ λόγοι τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Θεμιστίου. Νομίζω ὡστόσο ὅτι ὁ περιορισμὸς αὐτὸς εἶναι ἐπιζήμιος γιὰ τὴν εἰδολογικὴ προσέγγιση τοῦ συγκεκριμένου θέματος⁴. Οἱ επιτάφιοι τοῦ 4ου αἰώνα (κυρίως τῶν δύο Γρηγορίων) ἀπέτελεσαν καίρια πρότυπα γιὰ τὴν ὑπόλοιπη βυζαντινὴ γραμματεία, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ τοὺς θεωροῦσαν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς λογοτεχνικῆς τους κληρονομιάς⁵, καθὼς ἀνῆκαν στὴ χριστιανικὴ πὰ φάση τῆς βασιλείας Ῥωμαίων. Ἄλλωστε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸν στὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον ἦταν τὸ μόνο διαχωριστικὸ ὄροσημο ποὺ ἀναγνώριζαν οἱ Βυζαντινοὶ στὴν ἀντίληψη ποὺ εἶχαν γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἱστορία⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ 4 σωζόμενοι επιτάφιοι τῆς Ἰουστινιάνειας ἐποχῆς (2 λόγοι τοῦ Χορίκιου καὶ 2 ἀνώνυμοι λόγοι) θὰ μπορούσαν καὶ αὐτοὶ νὰ θεωρηθοῦν προϊόντα τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος καὶ νὰ ἀποκλεισθοῦν ἀπὸ τὴ μελέτη⁷, ὅποτε ἡ

4. Ὁρθὰ σὲ κεφάλαιό του περὶ επιταφίων ὁ H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* [HdA XII.5.1-2], München 1978, τ. I, σσ. 133-134 περιλαμβάνει καὶ αὐτὰ τὰ κείμενα. Ἀντίθετα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπέλεξαν ὡς ἀφετηρία τους ὁ H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* [HdA XII.2.1], München 1959 καὶ ὁ G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* [HdA XII.1.2], München ³1963. Σὲ αὐτὰ τὰ δύο ἐγχειρίδια στηρίζεται ὁ Σιδεράς, σσ. 60-61. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς ἦταν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τεχνικοὶ, ἐπειδὴ στὸ πλαίσιο τοῦ *Handbuch der Altertumswissenschaft* ὑπῆρχε ἤδη ἡ πραγμάτευση τῆς λογοτεχνίας τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τοὺς Schmid-Stählin, ἐνῶ προβλεπόμενα ξεχωριστὴ πραγμάτευση τῆς πολιτικῆς ἱστορίας μεταξὺ Διοκλητιανοῦ καὶ Ἰουστινιανοῦ (βλ. τώρα A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian* [HdA III.6], München 1989).

5. Παράδειγμα ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς στὴ μελέτη του γιὰ τὸν ρητορικὸ χαρακτῆρα τῶν ἔργων τοῦ Ναζιανζηνοῦ (A. Mayer, «Psellos' Rede über den rhetorischen Charakter des Gregorios von Nazianz», *BZ* 20, 1911, 27-100): βλ. καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ συγγρ. στὴ σ. 90.

6. Π.χ., τὸ χρονολογικὸ δίπτυχο τοῦ Γεωργίου Συγκέλλου καὶ τοῦ Θεοφάνους Ὁμολογητοῦ χωρίζεται στὴ βασιλεία τοῦ Διοκλητιανοῦ (βλ. γενικότερα Elizabeth M. Jeffreys, «The Attitudes of Byzantine Chroniclers Towards Ancient History», *Byzantion* 49, 1979, 199-238). Ἐνδεικτικὲς ἐπίσης εἶναι οἱ παρατηρήσεις, πολὺ ἀργότερα, τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς βασιλείας Ῥωμαίων καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν «Καيسάρων» στὴν ἐποχὴ τῶν «Αὐτοκρατόρων» (*Miscellanea* ἀρ. 92 καὶ 93 [Müller-Kieβling, σσ. 587-596]).

7. Πράγμα ποὺ ὁ Σιδεράς εἶχε ἤδη ὑποστηρίξει (*JÖB* 33, 1983, 66) καὶ ἐπαναλαμβάνει τώρα (σ. 90).

πραγμάτευση θα ξεκινούσε με τὸν 9ο αἰώνα καὶ τοὺς δύο λόγους τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη. Ἐπιμένω σ' αὐτὴν τὴν παρατήρηση, γιατί ἔχει κάποιες ἐπιπτώσεις στὴν ἐσωτερικὴ περιοδοποίησιν ποὺ ἐπιλέγει ὁ Σιδεράς. Τὰ χίλια χρόνια χωρίζονται σὲ τρεῖς περιόδους (σ. 62): 1. 6ος-10ος αἰώνας· 2. 11ος-12ος αἰώνας· 3. 13ος-15ος αἰώνας. Ὁ ἀποκλεισμός τῆς πρώτης περιόδου (4ος-5ος αι.) τῆς πρώιμης βυζαντινῆς ἐποχῆς ὀδήγησε τὸν συγγρ. στὴ μάλλον αὐθαίρετη σύνδεση τοῦ 6ου μὲ τοὺς 9ο-10ο αἰώνες. Οἱ νεότερες ὅμως ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι ὁ 7ος καὶ ὁ 8ος αἰώνας ἀποτελοῦν καίρια διαχωριστικὴ περίοδο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ τὴν πορεία τῆς πρὸς τὴν καθαρὰ μεσαιωνικὴ τῆς φάση⁸.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐνότητας αὐτῆς (σσ. 63-64) δίνονται τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν κατανομὴ τῶν ἐπιταφίων μέσα στὴ βυζαντινὴ χιλιετία (βλ. καὶ τὸν πίνακα στὶς σσ. 457-460): στὸν 6ο καὶ τὸν 9ο αἰώνα ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ 4 λόγοι, κανένας στὸν 7ο καὶ 8ο, ἐνῶ στὸν 10ο βρίσκουμε μόνον δύο (σύνολο 10 σωζόμενοι ἐπιτάφιοι στὴν πρώτη περίοδο)· στὸν 11ο αἰώνα ἀντιστοιχοῦν 18, στὸν 12ο σώζονται 39 (συνολικὰ 57 λόγοι στὴ δευτέρη περίοδο)· στὸν 13ο αἰώνα βρίσκουμε 7 λόγους, ὁ 14ος περιλαμβάνει 28 καὶ ὁ 15ος ἀντίστοιχα 40 (σύνολο 75 ἐπιτάφιοι). Ἔτσι ὁ 12ος καὶ ὁ 15ος αἰώνας (39 καὶ 40 λόγοι ἀντίστοιχα) ἐμφανίζονται ὡς οἱ περίοδοι μὲ τὴν πλουσιότερη παραγωγὴ. Ὁ συγγρ. δὲν ἐξηγεῖ αὐτὸ τὸ φαινόμενο, ἂν καὶ φαίνεται νὰ ὑπονοεῖ μιὰ σταδιακὴ ἄνθιση τοῦ εἶδους (σσ. 90-91, 110, 245). Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ φαινόμενο, τουλάχιστον γιὰ τὴν δευτέρη καὶ τὴν τρίτη περίοδο, εἶναι συμπτωματικὸ καὶ συνδέεται μὲ τίς ἐιδικότερες τύχες τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Ἐνα πολὺ μεγάλο μέρος τῶν ἐπιταφίων λόγων τοῦ 12ου αἰώνα σώζεται σὲ δύο μόνον περίφημες συλλογές τοῦ 13ου αἰώνα, τοὺς κώδικες Scor. gr. 265 (olim Y-II-10) καὶ Oxon. Baroc. 131. Ἐὰν οἱ δύο αὐτὲς συλλογές δὲν εἶχαν φθάσει ὡς ἐμᾶς, ἡ εἰκόνα θὰ ἦταν προφανῶς πολὺ διαφορετικὴ. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὸν 11ο αἰώνα, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται μόνον ἀπὸ τοὺς 18 ἐπιτάφιους τοῦ Ψελλοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης σώζονται κυρίως σὲ τρεῖς ἐξίσου περίφημες συλλογές τοῦ 13ου αἰώνα μὲ ἔργα τοῦ Βυζαντινοῦ πολυῖστορα (Par. gr. 1182, Vat. gr. 672, Vat. Barb. gr. 240). Συνεπῶς τὰ στατιστικὰ δεδομένα εἶναι μάλλον παραπλανητικὰ, καθὼς τὰ κείμενα παραδίδονται κυρίως σὲ πέντε συλλογές. Εἶναι ὅμως ἱστορικὰ ἀπίθανο νὰ μὴν γράφτηκαν ἀρκετοὶ ἄλλοι ἐπιτάφιοι στὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα, ὅπως ἄλλωστε διαφαίνεται, ἔστω καὶ ἀμυδρά, ἀπὸ τὴν πραγμάτευση χαμένων σήμερα ἐπιταφίων ἐκείνης τῆς περιόδου (βλ. σσ. 437-438). Ἀντίθετα, ἡ ἔντονη παρουσία ἐπιταφίων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων εἶναι συνέπεια καὶ τῆς πλουσιότερης χειρόγραφης παράδοσης τῶν συγγραφέων· δὲν ὀφείλεται μόνον στὴ συμπτωματικὴ διάσωσή τους σὲ ἐιδικές ἀλλὰ μεμονωμένες συλλογές ἢ στὴν ἀπότομη ἄνθιση τοῦ εἶδους εἰδικὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ. Συνεπῶς, πέρα ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τῶν στατιστικῶν στοιχείων, ἀπαιτεῖται γιὰ κάθε περίοδο μιὰ ἱστορι-

8. Βλ. ἐνδεκτικὰ J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990 καὶ W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988.

κὰ τεκμηριωμένη ἐξήγηση τῆς ἐπιμέρους παραγωγῆς ἐπιταφίων, ὥστε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ ἀσφαλὴ συνολικὴ ἐκτίμηση τοῦ θέματος.

Στὴν 6η ἐνότητα τῆς εἰσαγωγῆς (σ. 64) παρουσιάζεται ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν λόγων, ὅπου ἡ Κωνσταντινούπολη κυριαρχεῖ ὡς χῶρος συγγραφῆς καὶ ἐκφώνησης τῶν περισσοτέρων ἐπιταφίων (βλ. καὶ τὸν σχετικὸ πίνακα στὶς σσ. 461-464). Στὴν 7η πάλι ἐνότητα (σσ. 64-68) ὁ συγγρ. δίνει μιὰ συνολικὴ εἰκόνα γιὰ τὸ πότε ἐκφωνοῦνταν οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι στὸ Βυζάντιο· κυρίως, δηλαδή, στὴν κηδεῖα τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἡμέρες ποὺ τελοῦνταν μνημόσυνα σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση⁹.

Οἱ ἐνόητες 8 (σσ. 68-73) καὶ 9 (σ. 73) συγκεντρώνουν τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν συγγραφέων καὶ τῶν ἀποδεκτῶν, ὅπως καὶ γιὰ τὸ φύλο καὶ τὴν ἡλικία τῶν ἀποδεκτῶν (βλ. τοὺς πίνακες στὶς σσ. 468-470 καὶ 465-467 ἀντίστοιχα). Ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς παρέχουν τὰ στατιστικὰ δεδομένα γιὰ τοὺς ἀποδέκτες δὲν ἐκπλήσσει, καθὼς ἀντιπροσωπεύονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ οἱ ἀνώτερες τάξεις, στὶς ὁποῖες κυρίως ἀνήκουν οἱ ἐντολοδόχοι τῶν λόγων, ἐνῶ ἡ πλειονότητα, τῶν ἀποδεκτῶν εἶναι ἄνδρες. Οἱ λίγες γυναῖκες ἀποδέκτες (18 συνολικὰ), ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερις περιπτώσεις ποὺ ἀποτελοῦν ἰδιόζουσες ἐξαιρέσεις¹⁰, προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα· πρόκειται γιὰ δημόσια πρόσωπα, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς ἄνδρες ἀποδέκτες.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἀφιερώνει τὶς ἐνόητες 10 καὶ 11 τῆς εἰσαγωγῆς στὴ σχιαγράφηση τῆς λογοτεχνικῆς μορφῆς τῶν ἐπιταφίων (σσ. 73-82) καὶ στὴν ἀξία τους ὡς πηγῶν γιὰ τὶς ἱστοριογνωστικὲς ἐπιστῆμες (σσ. 82-87). Οἱ δύο ἐνόητες ἔχουν στόχο νὰ δώσουν στὸν ἀναγνώστη μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν δύο αὐτῶν θεμάτων, ποὺ ὁ συγγρ. σκοπεύει νὰ ἀναπτύξει διεξοδικὰ στὶς δύο προσεχέις μελέτες του. Θὰ ἦταν λοιπὸν βεβιασμένο νὰ σχολιάσει κανεὶς ἀναλυτικὰ τὶς γενικὲς αὐτὲς ἐκτιμήσεις.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὡστόσο ἐδῶ μιὰ καὶ μόνον γενικὴ παρατήρηση γιὰ τὰ θέματα τῆς λογοτεχνικῆς ἀνάλυσης. Στὶς σσ. 73-74 διαβάζουμε τὰ ἑξῆς: «Ἰδιαιτέρα ἐλκυστικὴ γιὰ τὸν φιλόλογο ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ ζητήματα ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας παρουσιάζεται ἡ μελέτη τῆς εἰδολογικὰ προσδιορισμένης μορφῆς τῶν βυζαντινῶν ἐπιταφίων. Βέβαια καὶ ὁ βυζαντινὸς ἐπιτάφιος βασίζεται, ὅπως καὶ ἄλλες λογοτεχνικὲς ὑποκατηγορίες, σὲ μιὰ μακρὰ παράδοση ποὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ ἀπατηλὲς ἐλπίδες σχετικὰ μὲ τὴν πρωτοτυπία τῆς· ὡστόσο ἡ διασάφηση τῆς σχέσης τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη τῶν προκατόχων τους καὶ προπάντων ἡ παρουσίαση τῆς καθαυτῆς προσφορᾶς τους, δηλαδή τῆς *variatio* στὸ πλαίσιο τῶν παλαιῶθεν παραδεδομένων, εἶναι, ἀκόμη καὶ

9. Τρεῖς ἐπιτάφιοι ἐκφωνοῦνται σὲ χρονικὰ διαστήματα πολὺ πέραν τοῦ συνήθους ὕστερα ἀπὸ τὴν ἡμέρα θανάτου τοῦ ἀποδέκτη (ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Λέοντος ΣΓ' στὸν Βασίλειο Α', τέσσερα χρόνια ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Ἀρέθα στὸν πατριάρχη Εὐθύμιο καὶ ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Ψελλοῦ στὸν πατριάρχη Κηρουλάριο, ἀντίστοιχα). Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ συμπτωματικὲς καὶ ἐπιτροπτικὲς ἀποκλίσεις, ἀλλὰ γιὰ περιπτώσεις ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ συγκεκριμένες πολιτικὲς ἀνάγκες.

10. Μαρία, μητέρα τῶν ἐπισκόπων Μαρκιανοῦ καὶ Ἀναστασίου (Χορίκιος Γάζης)· Θεοκτίστη, μητέρα τοῦ συγγραφέα (Θεόδωρος Στουδίτης)· Στυλιανή, κόρη τοῦ συγγραφέα (Ψελλός)· Θεοδότη, μητέρα τοῦ συγγραφέα (Ψελλός). Ἡ Μαρία ἦταν στενὸς συγγενὴς τῶν πατρῶνων τοῦ Χορίκιου, ἐνῶ οἱ ἄλλες τρεῖς ἦταν στενοὶ συγγενεῖς τῶν ἰδίων τῶν συγγραφέων.

στό στενό αυτό πεδίο, ένας άναμφίβολα επικερδής μόχθος».

Νομίζω ότι η όπτική αυτή γωνία στηρίζεται σε μία μεθοδολογικά πεπαλαιωμένη και ιστορικά άμφισβητήσιμη αντίληψη για το τί συνιστά γενικότερα πρωτοτυπία, σκοπιμότητα, παραγωγή και χρήση των λογοτεχνικών κειμένων στο πλαίσιο του βυζαντινού πολιτισμού¹¹. Μια έρμηνευτική όμως φιλολογική μελέτη διασφαλίζει τη γενική της ισχύ μόνον όταν τα υπό εξέταση κείμενα αντιμετωπίζονται όχι μόνον ως μέρη κάποιου διαχρονικού ή άλλου συνόλου, αλλά και ως ξεχωριστές οντότητες στον δικό τους χώρο και χρόνο. Από μόνη της η επεξεργασία των ομοιοτήτων ή έστω των διαφορών μεταξύ κειμένων που καλύπτουν μια χιλιετία δεν είναι άρκετή· πρέπει να συνοδεύεται από την αύστηρη και συνεχή εξέταση των κειμένων αυτών μέσα στα έκάστοτε ιστορικά τους συμφραζόμενα. Άλλιώς η μονομερής αυτή προσέγγιση δεν μπορεί παρά να οδηγήσει, όπως παλαιότερα¹², σε μια ίσοπεδωτικά αφαιρετική, ανιστόρητη και ως έκ τούτου διαστρεβλωμένη εικόνα της λογοτεχνικής παραγωγής. Αυτό βέβαια συμβαίνει γιατί η λεγόμενη «βυζαντινή χιλιετία» δεν άποτελεί, όπως θεωρούνταν παλαιότερα, έναν συμπαγή και άναλλοίωτο όγκο, αλλά περικλείει ένα σύνολο διαφορετικών περιόδων, χώρων και αντιλήψεων μιας πολύπλοκης κοινωνίας που εξελίσσεται και αλλάζει με τους δικούς της, άκρως ιδιόζοντες, ρυθμούς¹³.

Άσφαλώς ο βυζαντινός πολιτισμός κυριαρχείται από τη ρητορική, αλλά το πώς χρησιμοποιείται ή ρητορική παιδεία, το πώς στηρίζονται ή ύπονομούνται τα παραδεδωμένα και το πώς τελικά πραγματώνεται ή λογοτεχνική παραγωγή μέσα στην παράδοση δεν είναι άπλως θέμα μελέτης της όποιας *variatio* είναι ζήτημα μιας συνολικής έρμηνείας, ή όποια λαμβάνει υπόψη της τα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα ενός κειμένου στη διαπλοκή τους με τα ύφολογικά, θεματικά, δομικά και αισθητικά δεδομένα του. Ός τυχαίο παράδειγμα άναφέρω τον έπιτάφιο λόγο του Λέοντος ΣΤ΄ στους γονείς του, κυρίως βέβαια στον «πατέρα» του Βασίλειο Α΄. Στον άνυποψίαστο άναγνώστη το κείμενο παρουσιάζεται ως άλλο ένα τυπικό δείγμα έπιταφίου· έτσι τον είδαν στα 1932 οί πρώτοι εκδότες του λόγου και έτσι τον έβλεπαν μέχρι πρόσφατα οί μελετητές¹⁴. Μια προσεκτικότερη όμως άνάλυση, ή όποια άποδέχεται το «σκηνικό» των ρητορικών στερεοτύπων και το έρμηνεύει, άναδεικνύει τον λόγο ως ένα πολιτικό «μανιφέστο» του νεαρού αυτοκράτορα σε μια δύσκολη στιγμή της βασιλείας του: οί ποικίλοι ρητορικοί τόποι επαναδραστικοποιούνται με καινούρια τώρα σημασία σ' ένα συγκροτημένο εικονογραφικό σύνολο¹⁵. Η πολιτική αυτή σημασία ύποστηρίζεται από τη συστηματική επεξεργασία συγκεκριμένων παλαιότερων λόγων και την προσήλωση στις

11. Για τα ιστορικά συμφραζόμενα αυτής της αντίληψης βλ. P. A. Agapitos, «Byzantine Literature and Greek Philologists in the Nineteenth Century», *Classica et Medievalia* 43 (1992) 231-260.

12. Βλ. χαρακτηριστικά τη μελέτη του L. Previale, «Teoria e prassi del panegirico bizantino», *Emerita* 17 (1949) 72-105 και 18 (1950) 340-366.

13. Παράδειγμα οί σημαντικότερες διαφορές μεταξύ 9ου/10ου αιώνα και 11ου/12ου (βλ. σχετικά A. P. Kazhdan - Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles - London 1985).

14. Άτυχώς έτσι αντιμετωπίζει και ο συγγρ. τον λόγο, όπως διαφαίνεται από τη γενική πραγμάτευση (σσ. 108-109), αλλά και από μεμονωμένες παρατηρήσεις (σ. 72, σ. 91, σ. 83 σημ. 246, σ. 85 σημ. 255).

15. Βλ. σχετικά P. Odorico, «La politica dell' imaginario di Leone VI il Saggio», *Byzantion* 53 (1983) 597-631 και I. Čičurov, «Teorija i praktika vizantijskoj imperatorskoj propagandy: pončėnija Basilija I i epitafija Lva VI», *Vizantijskij Vremennik* 50 (1989) 106-115.

ἐπιταγές του Μενάνδρου Ρήτορος¹⁶. βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ λογοτεχνικὲς ἐπιλογές ποὺ διαφοροποιοῦν πλήρως τὸν λόγο τοῦ Λέοντος ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἐπιτάφιους τοῦ 9ου αἰώνα καὶ τὸν μετατρέπουν σ' ἓνα κατ' οὐσίαν νεωτερίζον κείμενο μέσα στὰ συμπραζόμενα τῆς πρώιμης «Μακεδονικῆς Ἀναγέννησης».

Στὴν 12η καὶ τελευταία ἐνότητα τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 87-88) ὁ συγγρ. ἐξηγεῖ τὴ γενικὴ ὀργάνωση καὶ ἐπιμέρους διάταξη τοῦ συγκεντρωμένου ὕλικου: τὸ κυρίως μέρος τῆς πραγματείας ἀποτελεῖται ἀπὸ ξεχωριστὰ κεφάλαια γιὰ κάθε συγγραφέα· ἡ χρονολογικὴ κατάταξη ἀκολουθεῖ τὸ ἔτος γέννησης τῶν συγγραφέων, ἐπιλογή σαφῶς προτιμότερη ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ἰδίων τῶν λόγων, πράγμα ποὺ θὰ κατατεμάχιζε τὴν παραγωγή τοῦ ἐκάστοτε συγγραφέα. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ κεφάλαια οἱ λόγοι ταξινομοῦνται μὲ βάση τὴ χρονολογία συγγραφῆς ἢ ἐκφώνησής τους. Κάθε κεφάλαιο περιλαμβάνει σύντομη ἀναφορά στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο κάθε συγγραφέα, σύντομη σκιαγράφηση τῆς προσωπικότητας κάθε ἀποδέκτη, χρονολόγηση κάθε λόγου, ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση, τὶς ὑπάρχουσες ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις.

Ἐκτὸς τῶν παραπάνω εἶναι προφανές ὅτι ἡ πραγματεία ἔχει τὴ μορφή ἐνός ἐγχειριδίου μὲ αὐστηρὰ λογικὴ καὶ ἀπόλυτα σαφὴ δομὴ, πράγμα ποὺ διευκολύνει ἰδιαίτερα τὸν χρήστη στὴν ἀναζήτηση ὅποιου θέματος τὸν ἐνδιαφέρει σχετικὰ μὲ τὰ τεχνικὰ αὐτὰ δεδομένα. Ὁ συγγρ. ἀντιμετώπισε ἓνα τεράστιο σὲ ἔκταση καὶ ποικιλία ὕλικό (ἱστορικὰ καὶ γραμματολογικὰ ζητήματα, χειρόγραφα, ἐκδόσεις, κατανόηση καὶ ἀξιολόγηση τῶν κειμένων, προβλήματα τῆς δευτερεύουσας βιβλιογραφίας κτλ.), τὸ ὁποῖο προσπάθησε νὰ συστηματοποιήσει καὶ νὰ παρουσιάσει μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο· ἡ συνέπεια καὶ ἡ ἄρτια διεκπεραίωση τοῦ ὅλου θέματος εἶναι πραγματικὰ ἐντυπωσιακές. Ἐκτὸς τῆς ἄλλης πλευρᾶς εἶναι ἐπίσης προφανές ὅτι ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ πολυσχιδοῦς συνόλου παρουσιάζονται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ παραλείψεις στὴν ἤδη πλουσιότατη βιβλιογραφία. Θὰ ἦταν ὅμως μικρόψυχο νὰ συζητηθοῦν τέτοιου εἴδους παραλείψεις, ἐφόσον ἐλάχιστα προσθέτουν στὴν πραγμάτευση τῶν τεχνικῶν θεμάτων τῶν ἐπιταφίων. Μόνο στὴν περίπτωσι τῶν 18 ἐπιταφίων τοῦ Ψελλοῦ πρέπει νὰ ἐπισημάνω τὴν ἀπουσία τῆς σημαντικῆς μονογραφίας τοῦ Robert Volk, *Der medizinische Inhalt der Schriften des Michael Psellos* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 32], München 1990. Παρὰ τὸν φαινομενικὰ ἄσχετο μὲ ἐπιτάφιους τίτλο, ὁ Volk πραγματεύεται διεξοδικὰ στὶς σσ. 303-381 ὅλους τοὺς ἐπιτάφιους λόγους τοῦ Ψελλοῦ, συζητώντας σὲ βάθος καὶ ζητήματα προσωπογραφίας, χρονολόγησης, χειρόγραφης παράδοσης κτλ. Ἔτσι ἡ πραγμάτευση τοῦ Σιδερά θὰ μπορούσε νὰ εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα συντομότερη. Σὲ μία μάλιστα περίπτωσι ἡ χρονολόγηση τοῦ Volk εἶναι σαφῶς προτιμότερη: ἡ κόρη τοῦ Ψελλοῦ Στυλιανὴ πέθανε πιθανότατα κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἐπιδημίας εὐλογιᾶς τὸν Αὐγούστο-Σεπτέμβριο 1054 (Volk, σ. 317) καὶ ὄχι στὰ 1052 (Sideras, σσ. 120-121).

Δὲν εἶναι δυνατὸν στὸ πλαίσιο μιᾶς βιβλιοκρισίας νὰ συζητηθοῦν ἐκτενῶς

16. Π. Α. Ἀγαπητός, «Ἡ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α' στὴ φιλομακεδονικὴ γραμματεία 867-959», Ἑλληνικά 40 (1989) 285-322, εἰδικότερα σσ. 297-306.

ένδεχόμενες διαφωνίες σέ θέματα ταύτισης ἢ χρονολόγησος. Θὰ ἐκφράσω μίαν μόνον ἐπιφύλαξη σχετικὰ μὲ τὸν ἀποδέκτη καὶ τὴ χρονολόγησος ἑνὸς λόγου. Πρόκειται γιὰ τὴ μονωδία τοῦ Θεοδώρου Ποταμίου (περ. 1340 - περ. 1410) εἰς τὸν βασιλέαν κύρ Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον, ὅπως παραδίδεται ὁ τίτλος¹⁷. Ὁ Ἰωάννης αὐτὸς εἶχε ὡς πατέρα ἕναν βασιλέαν Ἀνδρόνικον (51.17-19) καὶ ἔτσι ἀποκλείεται ὁ Ἰωάννης Η' (1425-1448), γιὸς τοῦ Μανουήλ Β'. Ὁ Σιδεράς (σσ. 305-307), ἀκολουθώντας τὴν πρότασος τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, θεωρεῖ ὅτι ὁ λόγος γράφτηκε γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' (1341-1391) καὶ ὅτι ἐκφωνήθηκε στὴν κηδεῖα τοῦ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1391 στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ συγγρ. ἀποκλείει τὸν Ἰωάννη Ζ' (βασ. 1390· συμβασ. 1390-1408), ἐγγονὸν τοῦ προηγουμένου¹⁸, μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι βασιλεύσος μόνον μερικὸς μῆνες στὰ 1390 καὶ ὅτι, ἐπειδὴ στὰ 1373 καὶ σὲ βρεφικὴ ἡλικία ὑπέστει τὴν ποινὴ τῆς τύφλωσος¹⁹, ὁ Ποτάμιος δὲ θὰ παρέπεμπε ποτὲ στὴ γλυκύτητα καὶ προσήνεια τῶν ματιῶν τοῦ νεκροῦ, ὅπως πράγματι συμβαίνει στὸ κείμενον (50.1-4). Κατὰρχὰς ὁ Ποτάμιος ἀναφέρει ἀρκετὲς φορὲς τὸν ἄωρον θάνατον τοῦ ἀποδέκτη (53.4, 54.17, 54.27, 55.10)· ὅμως ὁ Ἰωάννης Ε' πέθανε σὲ ἡλικία 59 ἐτῶν, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ζ' σὲ ἡλικία περίπου 37 ἐτῶν (22 Σεπτεμβρίου 1408). "Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ τύφλωσος τοῦ μικροῦ Ἰωάννη στὰ 1373 ἦταν τέτοιας φύσεως, ὥστε ἀνέκτησε σχεδὸν πλήρως τὴν ὄρασὸν του²⁰, καὶ ἄρα ὁ Ποτάμιος εἶχε ἕναν λόγο παραπάνω νὰ χρησιμοποιοῦσος τὸν κοινὸ αὐτὸ τόπον. Ἐπιπλέον, μπορεῖ ὁ Ἰωάννης Ζ' νὰ μονοκρατόρησος γιὰ μερικὸς μῆνες, ἀλλὰ βασιλεύς συνέχισε νὰ εἶναι μέχρι τὸν θάνατόν του. Μάλιστα ὁ θεῖος τοῦ Μανουήλ Β' τὸν ἄφρσος νὰ βασιλεύει στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἀπουσίας τοῦ στὴ Δύσος (1399-1403)· ἐπιστρέφοντας, ὁ Μανουήλ ἔστειλε τὸν ἀνιψιὸν του νὰ διοικήσος τὴ Θεσσαλονικὴ (1403-1408), τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης ἀπέσπασε μὲ τὴ βοήθειαν τῶν Γενουατῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους²¹. Καὶ ἐδῶ ὁ λόγος μᾶς παρέχει μίαν ἐνδειξὴν: ὁ Ποτάμιος ἀρχίζει τὴ μονωδία γράφοντας ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκωμιάσος τὸν βασιλέαν ποὺ εἶχε νικήσος τοὺς ἐχθροὺς καὶ εἶχε ἐπαναφέρει μίαν ἀνάστασος καὶ ἀκατοίκητη πόλιν στὴν πρώτη τῆς λάμπης· ἀντ' αὐτοῦ ἡ μέλαινα τῶν Ῥωμαίων τύχη ἀναγκάζει τὸν ῥήτορα νὰ πενήσος τὸν θάνατον τοῦ ἡγεμόνα (49.1-14). Αὐτὴ ἡ παρατήρησος ταιριάζει ἀπόλυτα στὸν Ἰωάννη Ζ' καὶ τὴν ἀνάκτησος τῆς Θεσσαλονικῆς, ἐνῶ δὲν συμβαδίζει μὲ τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Ε' οὔτε καὶ μὲ τὰ κωνσταντινουπολίτικα συμφραζόμενα τοῦ 1391.

17. Ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν Σάθα, *Μεσ. Βιβλ.* I, σσ. 196-200 (ἐλλιπὴς) καὶ τὸν Σπ. Π. Λάμπρο, «Θεόδωρος ὁ Ποτάμιος καὶ ἡ εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον μονωδία αὐτοῦ», *ΔΙΕΕ* 2 (1885) 48-62, στὴν ὁποία καὶ παραπέμπω.

18. F. Dölger, «Johannes VII., Kaiser der Rhomäer 1390 bis 1408», *BZ* 31 (1931) 21-36.

19. F. Dölger, «Zum Aufstand Andronikos IV. gegen seinem Vater Johannes V. im Mai 1373», *REB* 19 (1961) 328-332.

20. Τὸ φαινόμενο τῆς μερικῆς τύφλωσος δὲν ἦταν ἀσυνήθιστον, ἰδίως στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ· βλ. σχετικὰ Ὁ. Λαμφίδης, *Ἡ ποινὴ τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς*, Ἀθῆναι 1949.

21. Γενικότερα γιὰ τὴν περίοδο βλ. D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge 1993, σσ. 308-326· γιὰ τὰ διατάγματα τοῦ Ἰωάννη Ζ' στὴ Θεσσαλονικὴ βλ. Dölger, *Regesten V*, σσ. 72-78.

Συνεπῶς ὁ λόγος πρέπει νὰ γράφτηκε γιὰ τὸν Ἰωάννη Ζ΄ καὶ νὰ ἐκφωνήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1408. Ἐπιπλέον ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἀλληλογραφία τοῦ Ποταμίου προκύπτει ὅτι εἶχε στενὲς διασυνδέσεις μὲ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ μάλιστα ζοῦσε ἐκεῖ ἀκριβῶς στὰ χρόνια τοῦ Ἰωάννη²². Ἐνδεχομένως μάλιστα ὁ ἀνώνυμος ἐπιτάφιος λόγος στὸν βασιλέα Ἀνδρόνικο Ε΄ Παλαιολόγο († 1407), ἐπτάχρονο γιὸ τοῦ Ἰωάννη Ζ΄ (βλ. Sideras, σσ. 410-412), νὰ ἀνήκει ἐπίσης στὸν Θεόδωρο Ποτάμιο.

Οἱ ὅποιες πάντως ἐπιφυλάξεις ἢ διαφωνίες σὲ ἐπιμέρους θέματα καθόλου δὲν μειώνουν τὴ συνολικὴ ποιότητα τῆς μελέτης. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐξαιρετικῶν συμπερασμάτων τοῦ συγγρ. θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω, ἀκολουθώντας τὶς σχετικὲς ὑποκατηγορίες γιὰ κάθε κεφάλαιο, ὀρισμένες ἰδιαίτερα ἐπιτυχεῖς παρατηρήσεις.

1. *Συγγραφῆς*: Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης (σσ. 181-189)· Γρηγόριος Ἀντίοχος (σσ. 201-202)· Θεόδωρος Ἐξαπτέρυγος (σσ. 239-244)· Κωνσταντῖνος Ἰβάγκος (σσ. 308-309)· Μακάριος Μακρῆς (σσ. 337-340)· Ἀνώνυμος Mosquensis 437 (σσ. 413-418).

2. *Ἀποδέκτης*: Δύο ἐπιτάφιοι τοῦ Ψελλοῦ στὸν πατρίκιο Ἰωάννη (σσ. 122-125)· ἐπιτάφιος τοῦ Ψελλοῦ στὸν γραμματικὸ Νικήτα (σσ. 141-143)· ἐπιτάφιος τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου στὸν Ἀνδρόνικο Κοντοστέφανο (σσ. 211-213)· ἐπιτάφιος τοῦ Μακρῆ στὸν φίλο τοῦ Ἰωάννη (σσ. 345-346)· ἐπιτάφιος τοῦ Ἰωάννη Εὐγενικοῦ στὸν αὐθέντη Χαζαριάς Ἰωάννη (σσ. 354-355)· τρεῖς ἐπιτάφιοι τοῦ Βησσαρίωνα στὴ Θεοδώρα Κομνηνὴ τῆς Τραπεζούντας (σσ. 362-365)· ἐπιτάφιος τοῦ Ἀνώνυμου Vallicellianus 99 στὸν Μάρκο Εὐγενικό (σσ. 429-431).

3. *Χρονολόγηση*: Ἐπιτάφιος τοῦ Πέτρου Ἀργούς στὸν Ἀθανάσιο Μεθώνης, περ. 890 (σσ. 105-106)· ἐπιτάφιος τοῦ Ψελλοῦ στὸν Ἰωάννη Μελιτηνῆς, περ. 1045 (σσ. 113-114)· ἐπιτάφιος τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου στὸν Γρηγόριο Καματηρό, περ. 1122/3 (σσ. 158-159)· ἐπιτάφιος τοῦ Βασιλείου Ἀχρίδος στὴν αὐτοκράτειρα Εἰρήνη-Μπέρτα τοῦ Σουλταμπασχ, περ. ἀρχὲς 1160 (σσ. 166-167)· ἐπιτάφιος τοῦ Νικήτα Εὐγενειανοῦ στὸν Στέφανο Κομνηνὸ, ἀνοιξή 1156 ἢ 1157 (σσ. 170-171)· ἐπιτάφιος τοῦ Εὐθυμίου Μαλάκη στὸν Νικόλαο Ἀγιοθεοδωρίτη, περ. Ἰούλιος 1175 (σσ. 197)· ἐπιτάφιος τοῦ Θεοδώρου Ὑρακηνοῦ στὴν αὐτοκράτειρα Εἰρήνη Παλαιολογίνα-Ἰολάνθη Μομφερρατικῆ, ἔτ. 1317 (σσ. 257-258)· ἐπιτάφιος τοῦ Ματθαίου Ἐφέσου στὸν Καλλιέργη, περ. ἀρχὲς 1350 (σσ. 266-267)· τέσσερις ἐπιτάφιοι (I-IV) τοῦ Ἀλεξίου Λαμπηνοῦ στὸν δεσπότη Ἰωάννη Παλαιολόγο, ἔτ. 1307 οἱ λόγοι IV-I-III καὶ 1317 ὁ λόγος II (σσ. 274-278)· ἐπιτάφιος τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Παλαιολόγου στὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο, περ. καλοκαίρι 1408 (σσ. 317-319)· τρεῖς ἐπιτάφιοι τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στοὺς Μανουὴλ Γαλατηνὸ, Ἀνδρέα Καλέργη καὶ Μανουὴλ Καλοτάρη, μεταξύ 1468 καὶ 1468 (σσ. 383-384).

4. *Χειρόγραφη παράδοση*: Ἐπιτάφιος τοῦ Ψελλοῦ στὸν Ἰωάννη Ξιφιλίνο (σσ. 145-147)· τέσσερις ἐπιτάφιοι τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου στὸν πατέρα του (σσ. 206-210)· δύο ἐπιτάφιοι τοῦ Πλήθωνος στὴν Κλεόπα Παλαιολογίνα-Μαλατέστα καὶ στὴν αὐτοκράτειρα Ἐλένη Παλαιολογίνα (σσ. 322-329)· ἐπιτάφιος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὸν Βησσαρίωνα (σ. 388)· ἐπιτάφιος τοῦ Ἀνώνυμου Parisinus 3026 στὴν Αἰκατερίνη Γατελιούζαινα-Παλαιολογίνα (σ. 428).

22. Βλ. G. T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus* [CFHB 9], Washington, D.C. 1977, σσ. xlviii-l (προσωπογραφικὰ τοῦ Ποταμίου) καὶ σσ. 136-137 (ἐπιστολὴ ἀρ. 47 στὸν Ποτάμιο, ἢ ὅποια χρονολογεῖται πιθανότατα μεταξύ 1403 καὶ 1408, καθὼς βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ἐπιστολὲς αὐτῆς τῆς περιόδου τοῦ Μανουὴλ πρὸς Θεσσαλονικεῖς λογίους).

Συνοψίζοντας θά ἔλεγα ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Α. Σιδερά ἀποτελεῖ μιά σημαντικότερη ἐπιστημονική συμβολή ἢ ὅποια προσφέρει στοὺς μελετητὲς ἓνα ἀπαραίτητο ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους τῶν ἐπιταφίων λόγων στὸ Βυζάντιο. Τὸ ἐγχείρημα εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιέπαινο, πολὺ περισσότερο μάλιστα ὅταν στὴ «νεαρή» βυζαντινὴ φιλολογία ἀπουσιάζουν πλήρως τέτοιου εἴδους βασικὰ ἔργα ὑποδομῆς.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ

Nicolas Oikonomides (ed.), *Studies in Byzantine Sigillography* 4 [Dumbarton Oaks Research-Library and Collection], Washington, D.C., 1995, σελ. I-XI, 1-216, εἰκόνες εντὸς τοῦ χειμένου.

Μετέωρο και ἀναποφάσιτο, με ἐμφανὴ πρόθεση τῆ φωτοαντιγραφικῆ ἀναπαραγωγῆ —παράλλαξη συνταγῶν που δοκιμάστηκαν στο πλαίσιο τῶν σχετικῶν Συνεδρίων τοῦ 1986 και τοῦ 1991 (χωρὶς ωστόσο νὰ προσθέτουν κάτι το ουσιαστικὸ και το ρηξικέλευθο στο οἰκοδόμημα τῆς βυζαντινῆς σιγιλλογραφίας), τὸ νέο ἐκδοτικὸ φρόντισμα τοῦ καθηγ. Ν. Οἰκονομίδη, τὰ Πρακτικὰ δηλαδὴ τῆς Τέταρτης Διεθνούς Συναντήσεως γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Σφραγιστικὴ στὴ Βιέννη (3-6 Νοεμβρίου 1993), ἀποδεικνύεται, και αὐτὸ, ἀτόλμο ἀπέναντι στις ἐπιταγὲς τῶν καιρῶν.

Γιὰ μιά ἀκόμη φορὰ ἀποβαίνει καταφύγιο ἐτερόκλητων και ἀνομοιογενῶν μεταξὺ τῶν συμβολῶν-ἀρθρῶν, που στὴν πλειονότητά τους θὰ μπορούσαν, στὴν καλύτερη περίπτωσι, νὰ εἶχαν δεῖ το φῶς τῆς δημοσιότητος εἴτε ὡς παραρτήματα ἀνασκαφικῶν ἐκθέσεων (ἐδῶ ἀνήκουν οἱ ἀνακοινώσεις τοῦ I. Barnea, «Sceaux byzantins inédits de Dobroudja», σσ. 97-110, τῶν N. Alexeenko, A. Romančuk, I. Sokolova, «Die neuen Funde an Bleisiegeln aus Cherson», σσ. 139-151, και τῆς V. Sandrovskaja, «Die neuen Funde an Byzantinischen Bleisiegeln auf der Krim» σσ. 153-161), εἴτε ὡς πρόλογοι ἢ εἰσαγωγικά κεφάλαια ευρύτερων εἰκονογραφικῶν/θεολογικῶν θεωρήσεων (ἐδῶ ἀνήκουν οἱ ἀνακοινώσεις τῶν J.-Cl. Cheynet, C. Morrisson, «Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique», σσ. 9-32, τοῦ H. Hunger, «Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ Ἡ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ», σσ. 33-42, τῆς I. Koltsida-Makre, «The Representation of the Cross on Byzantine Lead Seals», σσ. 43-51), εἴτε ὡς συμπληρώματα προσωπογραφικῶν μελετῶν (ἐδῶ ἀνήκουν οἱ ἀνακοινώσεις τῆς V. Pennas, «The Island of Orovi in the Argolid: Bishopric and Administrative Center», σσ. 163-173, τοῦ D. Theodoridis, «Ein neuer Bleisiegeltypus von Michael Taronites», σσ. 175-179, τῆς M.-L. Zarnitz, «Drei Siegel aus dem Bereich der Kommerkia», σσ. 181-185 και τοῦ Chr. Stavrakos, «Unedierte Bleisiegel mit Familiennamen aus Privatsammlungen», σσ. 187-193). Ἐπι-

μέρους, κατά περίπτωση, πρωτότυπες ή όχι, εργασίες, τα περισσότερα άρθρα θα είχαν νόημα συνύπαρξης μόνον ως δώρημα σε τιμώμενο πρόσωπο και όχι ως ανακοινώσεις συνεδρίου.

Γι' αυτό προφανώς και φιλοξενούνται σε τόμο που τιτλοφορείται *Studies* και όχι *Proceedings*. Μπορεί η εμμονή στο σχήμα να σχετίζεται με το ομολογουμένως ευάριθμο όσων βυζαντινολόγων (σε διεθνή κλίμακα) ασχολούνται με τη σφραγιστική, όμως η συναξαριστική τακτική περιθωριοποιεί τον θεσμό και αποδυναμώνει τους στόχους του.

Ενδιαφέρουσα, οπωσδήποτε, μολονότι εκτός των στενών ορίων της «Byzantine Sigillography», η κατάθεση του G. Dembski, «Die römischen Bleiplomben aus Österreich», σσ. 81-96, για τα ρωμαϊκά μολύβδινα σφραγίσματα —τα «ετεροθαλή αυτά τέχνα της σφραγιστικής» κατά τον R. Göbl, «Spätantike Bleibulle eines Maximinus aus Carnuntum, *MÖNG* 16 (1969) 58— από το Carnuntum και τη Flavia Solva.

Για σφαιρικότερες σχέψεις και προτάσεις ο αναγνώστης καλείται να ανατρέξει στην βιβλιοκριτική του *Studies in Byzantine Sigillography* 3 (*Ελληνικά*, 45 (1995) 200-201).

Νομισματικό Μουσείο
Αθήνα

Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Kyriaki Chryssomalli-Henrich, Erzähltechnik, Zeitgestaltung und ihr Einfluß auf die Gestaltbildung. Untersuchungen zu Myrivilis, Venesis und Fakinu unter besonderer Berücksichtigung der Frauengestalten [Meletemata. Beiträge zur Byzantinistik und neugriechischen Philologie herausgegeben von A. Kambylis, 5], Hamburg 1995, σελ. 6, XVIII, 413.

Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή της πτυχιούχου της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ και νεοελληνίστριας του Αμβούργου Κούλας Χρυσομάλλη-Henrich, που εκπονήθηκε στο Ινστιτούτο Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Αμβούργου με την επίβλεψη του ομότιμου, σήμερα, καθηγητή της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας Α. Καμπύλη (δεύτερος επόπτης ήταν ο βυζαντινολόγος D. R. Reinsch, καθηγητής τώρα στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου· η εργασία υποβλήθηκε τον Δεκ. 1993 και τυπώθηκε μηχανογραφημένη τον Απρίλιο του 1995) και αποτελεί τον 5ο τόμο της σειράς «Μελετήματα» (στην οποία έχουν κυκλοφορήσει ως τώρα μονογραφίες για το περιοδικό *Ο Νουμάς*, για τη χειρόγραφη παράδοση της λεγόμενης «Παράφρασης της Ιλιάδας» του Ψελλού, για τον *Ορέστη* του Α. Σούτσου και για τον ουμανιστή Κωνσταντίνο Λάσκαρη· κατάλογος της σειράς περιλαμβάνεται στη σ. 413).

Αν και η αρχική έρευνα της συγγρ. προσανατολιζόταν σε στόχο θεματικού και φεμινιστικού ενδιαφέροντος (μελέτη των γυναικείων μορφών στη νεοελληνική λογοτεχνία που αφορά ή σχετίζεται με τη Μικρά Ασία και τη Μικρασιατική Καταστροφή), η εργασία πήρε, τελικά, αφηγηματολογική κατεύθυνση και χροιά. Στόχος της είναι να δείξει την επίδραση της αφηγηματικής τεχνικής, της μορφοποίησης του χρόνου και διάφορων άλλων στοιχείων του μυθιστορηματικού κειμένου στη διαμόρφωση των λογοτεχνικών μορφών (προσώπων), με ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση των γυναικείων μορφών. Ως υλικό εφαρμογής (αλλά όχι ως αυτοσκοπός της διερεύνησης — κάτι που θα απαιτούσε σφαιρικότερη πραγμάτευση) επιλέχθηκαν τέσσερα νεοελληνικά μυθιστορήματα της περιόδου 1939-1983 (*Γαλήνη*, 1939, και *Αιολική Γη*, 1943, του Βενέζη· *Η Παναγιά η Γοργόνα*, 1949, του Μυριβήλη· *Το έβδομο ρούχο*, 1983, της Ευγενίας Φακίνου), ίσως και γιατί, πέρα από τις εξηγήσεις που δίνει η συγγρ., τα τέσσερα αυτά έργα ήταν προσιτά και σε γερμανική μετάφραση (πρβ. σ. XIII).

Το βιβλίο περιλαμβάνει «Προλογικό σημείωμα» του διευθυντή της σειράς, Α. Καμπύλη (σσ. I-II· εκτίθεται σύντομα το χρονικό των νεοελληνικών φιλολογικών σπουδών στη Γερμανία, και ειδικότερα στο Αμβούργο, 1970 κ.ε., και δίνεται σύντομη περίληψη των στόχων, της μεθόδου και της διάρθρωσης του βιβλίου), σύντομο «Πρόλογο» της συγγρ. (σσ. III-IV· δίνονται στοιχεία για την εκπόνηση και μηχανογράφηση της διατριβής και εκφράζονται ευχαριστίες), αναλυτικό «Πίνακα Περιεχομένων» (σσ. V-XII), «Βιβλιογραφία» (σσ. XIII-XVIII, χωρισμένη σε τρία μέρη: Α. Κείμενα, Β. Άλλα [λογοτεχνικά κείμενα], Γ. Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία: στο τμήμα Β του παράλληλου υλικού θα περιμέναμε και άλλα έργα, εκτός από τα τρία έργα του Βασιλικού, του Α. Γιαννόπουλου και του Μπακόλα, και στο τμήμα Γ αρκετά ακόμη βοηθήματα, όπως την *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Μ. Vitti, το πρόσφατο βιβλίο του R. Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature* (που κυκλοφόρησε πολύ κοντά στην υποστήριξη της διατριβής, και πιθανότατα η συγγρ. δεν πρόλαβε να το χρησιμοποιήσει), κ.ά.: επίσης, θα έπρεπε να δίνονται παντού η χρονολογία της πρώτης έκδοσης και ο τόπος, και, για τα δημοσιεύματα σε περιοδικά, πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία), ανεπτυγμένη «Εισαγωγή» (σσ. 1-33), το κύριο σώμα της εργασίας, που χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια (σσ. 34-382) και ακολουθείται από μικρό «Καταληκτικό κεφάλαιο» με τα αποτελέσματα της εργασίας (σσ. 383-389), «Παράρτημα» με πίνακες «Αφηγηματικών καταστάσεων κατά Stanzel» και «Χρονικών κατηγοριών κατά Lämmert» (σσ. 390-394), «Ελληνική περίληψη» (σσ. 395-399), «Ευρετήριο πραγμάτων» (σσ. 400-409· αποδελτιώνονται κυρίως όροι της αφηγηματολογίας και της ποιητικής) και «Ευρετήριο Προσώπων» (σσ. 410-411· δεν αποδελτιώνονται δυστυχώς, πάντα, οι υποσημειώσεις, ούτε τίτλοι έργων και τα κύρια ονόματα των έργων που εξετάζονται).

Η *Εισαγωγή* εξηγεί την αρχική αφετηρία της συγγρ. και τις τελικές μεθοδολογικές της επιλογές. Οι ανάγκες της διεξοδικής ανάλυσης οδήγησαν σε περιορισμό του υλικού σε τέσσερα αξιόλογα μυθιστορήματα που περιέχουν στα πρόσωπά τους και Μικρασιάτισσες (αν η συγγρ. επιζητούσε μεγαλύτερη ισορροπία,

θα έπρεπε ίσως να αρχεστεί στην εξέταση ενός έργου από καθένα από τους τρεις συγγραφείς που επέλεξε, παραλείποντας το μόνο μη μυθοποιητικό και, ούτως ή άλλως, πιο «άχρωμο» μυθιστόρημα, τη *Γαλήνη*: πρέπει, πάντως, να τονιστεί ότι το μυθιστόρημα παρείχε την ευκαιρία να μελετηθεί μια βαθιά σύγκρουση προσωπών και γυναικείες μορφές της ώριμης ηλικίας, και ότι εύστοχα, όσο και έμμεσα, η ανάλυση της συγγρ. αποδεικνύει ότι το έργο αυτό είναι, λογοτεχνικά, κάπως αδύνατο). Η λύση αυτή δείχνει, όπως ομολογείται και στη σ. 3, ότι ο αρχικός κεντρικός στόχος της διερεύνησης των γυναικείων μυθιστορηματικών μορφών δεν εγκαταλείφθηκε εντελώς· απλώς υποτάχθηκε σε συγκεκριμένα θεωρητικά αφηγηματολογικά σχήματα: τα πολύ συστηματικά, στρουκτουραλιστικής εμπνεύσεως σχήματα των Γερμανών F. Stanzel, *Theorie des Erzählens* και *Typische Formen des Romans*, και E. Lämmert, *Bauformen des Erzählens* (παρουσιάζονται αναλυτικά στις σσ. 4 κ.ε., 390-394). Τα σημεία επαφής και οι διαφοροποιήσεις των σχημάτων αυτών από το πολύ πιο χρησιμοποιημένο μοντέλο του Γάλλου G. Genette και άλλων Γάλλων στρουκτουραλιστών, καθώς και από έννοιες και όρους της κεντροευρωπαϊκής «αισθητικής της πρόσληψης» και των «θεωριών του αναγνώστη», συζητούνται τόσο στην Εισαγωγή όσο και σε άλλα σημεία της εργασίας, ιδιαίτερα σε υποσημειώσεις (θα περιμέναμε, πάντως, σύνδεση ή αντιπαράθεση και με άλλη γερμανόγλωσση βιβλιογραφία, όπως, π.χ., το σημαντικό έργο του H. Weirich, *Tempus, besprochene und erzählte Welt*, Stuttgart ¹1964)· ωστόσο, η συζήτηση αυτή δεν επηρεάζει τη συγγρ. στη μεθοδολογική καθαρότητα με την οποία ακολουθεί, στο κύριο σώμα της εργασίας, τα βασικά της πρότυπα. Τα 4 κεφάλαια της κυρίως εργασίας ακολουθούν την ίδια δομή: αφηγηματικές καταστάσεις· παρουσίαση του χρόνου· χειρισμός του χώρου· δομικά στοιχεία ανεξάρτητα από τις αφηγηματικές καταστάσεις —παράλληλισμός, αντίθεση—· δομή σύγκρουσης του συσχηματισμού —κοινωνική θέση της γυναίκας, παρουσίαση της σεξουαλικότητας, αντιθέσεις—· γνωρίσματα που συγκροτούν τον συσχηματισμό· λογοτεχνική δόμηση των μορφών, ανδρικών και γυναικείων· δράση.

Φυσικά, καθώς στόχος της διατριβής δεν φαίνεται να ήταν μια αναλυτική στάθμιση όλων των μεταπολεμικών στρουκτουραλιστικών και μεταστρουκτουραλιστικών θεωριών και εφαρμογών, η Εισαγωγή δεν έχει στόχο να δώσει στον αναγνώστη πλήρη βιβλιογραφική εικόνα. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιείται ή δίνεται για επιμέρους ζητήματα, όπως, π.χ., για τον διεθνή και τον ελληνικό μοντερνισμό ή τον λεγόμενο «εσωτερικό μονόλογο» (σσ. 26-27· περιορισμός στους πεζογράφους της Θεσσαλονίκης και σε ορισμένα άλλα κείμενα). Είναι προφανές ότι συχνά η συγγρ. αυτοσυγκρατείται, για να μην αναμείξει στην αυστηρά «ενδοκειμενική» ανάλυσή της αλλότριο ή συγκριτικά παράλληλο και συναναγνωστικό υλικό, ή παραμέτρους που θα οδηγούσαν σε άλλες μεθόδους (ψυχαναλυτική, διακειμενική κτλ.). Μία ειδικότερη παρατήρηση: ο τίτλος του πρόσφατου άρθρου του P. Mackridge, «Ολόγυρα στη μνήμη. Ο χώρος, ο χρόνος και τα πρόσωπα σ' ένα διήγημα του Παπαδιαμάντη», *Ελληνικά* 43 (1993) 173-186, δεν είναι λανθασμένος, όπως υποθέτει η συγγρ. στις σσ. XVII, 22, σημ. 38, αλλά παίζει ηθελημένα με τον τίτλο του διηγήματος του Παπαδιαμάντη, «Ολόγυρα στη λίμνη».

Το ανεπτυγμένο πρώτο κεφ. της διατριβής («Σ. Μυριβήλης: *Η Παναγιά η Γοργόνα*», σσ. 34-128) παρουσιάζει και αναλύει, από τη σκοπιά των στόχων της εργασίας, το αμφιλεγόμενο, για την κριτική, όψιμο μυθιστόρημα του Μυριβήλη, που θεωρείται από τη συγγρ. έργο πλουσιότατο, αφηγηματικά, και εξαιρετικό. Η συμβολή της δεν περιορίζεται στη διεξοδική, ιδιαίτερα προσεχτική, όπως και στα υπόλοιπα κεφ., και φοβερά επίμοχθη αφηγηματολογική ανάλυση, στη θεματική, χαρακτηριστική και τυπολογική εξέταση και στα σύντομα, αλλά περιεκτικά ανακεφαλαιωτικά πορίσματα που συνάγονται κάθε τόσο (και που θα αποκτούσαν μεγαλύτερη εμβέλεια, αν τα αφηγηματολογικά χαρακτηριστικά κάθε έργου αντιβάλλονταν όχι μόνο προς τα αντίστοιχα του corpus, αλλά και προς τα χαρακτηριστικά άλλων έργων του ίδιου συγγραφέα —κάτι που θα έτρεπε, όμως, τη συγγρ. προς διαχειμενικές αναγνώσεις)· επεκτείνεται και σ' έναν χρησιμότητα και, τις περισσότερες φορές, πειστικό έλεγχο λανθασμένων ή άκριτων παρατηρήσεων και απόψεων της προηγούμενης βιβλιογραφίας (κυρίως των Α. Σαχίνη, Th. Doulis, M. Alexiou, M. Vitti). Ουσιαστικά, και μέχρι να δημοσιευτεί η επί χρόνια αναμενόμενη σφαιρικότερη διατριβή της Ν. Λυκούργου για τον Μυριβήλη και τα έργα του, το κεφ. αυτό του βιβλίου αποτελεί τον ασφαλέστερο οδηγό μας για το *Η Παναγιά η Γοργόνα*.

Εκείνα που μένουν να διερευνηθούν από άλλες, μη «ενδοκειμενικές» αναγνώσεις είναι: η σχέση πολλών αφηγηματικών και θεματικών-συμβολικών (μεταφορικών και αρχετυπικών) όψεων του μυθιστορήματος με την παλαιότερη παράδοση της ηθογραφίας, και ιδιαίτερα με τον Παπαδιαμάντη, συγγραφέα που γνωρίζει άριστα και εκμεταλλεύεται ο Μυριβήλης (το αμυντικό, απέναντι σε ατεκμηρίωτα συμπεράσματα της κριτικής, επιχείρημα της συγγρ., σ. 35, ότι το έργο δεν αποτελεί «ηθογραφία» θα μπορούσε να λείπει, αφού αρκετές πρόσφατες αφηγηματολογικές αναλύσεις έχουν δείξει την αριστοτεχνική σύνθετη δόμηση πολλών ηθογραφικών πεζογραφημάτων)· η ενδεχόμενη επίδραση που άσκησαν στη διάπλαση της γυναικείας πρωταγωνίστριας του Μυριβήλη κορυφαία ιφνογενή πρόσωπα της λογοτεχνίας μας, όπως η Τρισεύγενη του Παλαμά· οι ενδεχόμενες σχέσεις ή συνειρμοί του ονόματος Σμαραγδή με τη θάλασσα ή/και το πρασινωπό χρώμα της γοργόνας/άγουρης παρθένας κτλ., του ονόματος Περμαχούλα με το Περμαθούλα (=αφελής γυναικούλα)· η εύστοχη, αλλά επιγραμματική επισήμανση της κριτικής για τις αισθητικές παραμέτρους του έργου και τον συνδυασμό τους με τον ρεαλισμό (πρβ. σ. 70, σημ. 46)· οι φρουδικές καταβολές του Μυριβήλη στη διάπλαση των προσώπων (πρβ. σ. 82, και *passim*)· η σχέση του περίπου σύγχρονου μυθιστορήματος του Καζαντζάκη *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* με τον λογοτεχνικό τόπο της αντίθεσης ντόπιων-προσφύγων (πρβ. σ. 88)· ο ενδεχόμενος «μυθικός» διάλογος του μοτίβου της εύρεσης του θαυμαστού παιδιού μέσα σε πανέρι όχι μόνο με λαϊκά παραμύθια, αλλά και με την ιστορία του Μωυσή, η οργανική σχέση του φωτός και της «αύρας» του παιδιού με τα κύρια χρώματα των βυζαντινών εικόνων, και η εκμετάλλευση των μυθικών, εικαστικών και λογοτεχνικών παραδειγμάτων της αναδυομένης Αφροδίτης, της Ανάληψης της Παναγίας και της Φεγγαροτυμένης (σσ. 112-114).

Το μεγαλύτερο (αν και μη απόλυτα συμβατό, όπως είπαμε, με ορισμένες όψεις των έργων που εξετάζονται στο βιβλίο) κεφ. είναι το δεύτερο («Ηλίας Βενέζης: *Γαλήνη*», σσ. 129-237). Ενώ ακολουθείται η ίδια πορεία ανάλυσης, δι-

νεται, ορθά, έμφαση στη συχνότητα των αποκαλυπτικών, για τις προθέσεις του «συγγραφικού αφηγητή», εκφραστικών μοτίβων (ιδιαίτερα της αμφίσημης «γαλήνης» και των συγγενών όρων, σ. 136 κ.ε.) και στα συμβολικά-αλληγορικά στοιχεία.

Ωστόσο, μένει να ερευνηθούν από εργασίες που να μην είναι αυστηρά στρουκτουραλιστικές και «ενδοκειμενικές» οι ενδεχόμενες καταβολές του μυθιστορήματος από την προηγούμενη παράδοση της συμβολιστικής πρόζας, οι επιρροές που πρέπει να δέχτηκε το έργο από τη φροϋδική θεωρία —από την άποψη αυτή θα ήταν ωφέλιμο να χρησιμοποιηθεί η αδημοσίευτη διατριβή του Χ. Χ. Τζούλη, *Η μορφή του ήρωα στην τριλογία του Βενέζη...*, Γιάννενα 1989. Χρήσιμη θα ήταν επίσης, στο επίπεδο των μοτίβων, η συγκριτική διάσταση: έτσι, π.χ., με αφορμή το συμβολικό μοτίβο του θανατηφόρου θηλυκού σκορπιού (σ. 177 κ.ε.) θα μπορούσαν να συζητηθούν μερικά αγαπητά στη νεοελληνική πεζογραφία ανάλογα, όπως το μοτίβο της θηλυκής μάντιδος (αλογάκι της Παναγίας) στον Καζαντζάκη κ.α., ενώ το μοτίβο της «πικρής ζωής» θα μπορούσε να οδηγήσει σ' έναν γόνιμο συσχετισμό με τον Τερζάκη.

Είναι περίεργο το ότι το τρίτο κεφ. («Ηλίας Βενέζης: Αιολική Γη», σσ. 238-292) έχει τόσο περιορισμένο όγκο σε σύγκριση με τα υπόλοιπα κεφ. Το έργο του Βενέζη αποτελεί, ασφαλώς, αριστούργημα του είδους (η συγγρ. αντιμετωπίζει ορθά κάποιες αρνητικές απόψεις για το έργο, καθώς και τις ανακρίβειες της συμβατικής και μηχανιστικής κριτικής: Α. Σαχίνης, Π. Χάρης) και φανερώνει κατασχευή σοφή και πολυσύνθετη· δεν είναι, βέβαια, ελκυστικό σε εργασίες που αναζητούν κυρίως περιγραφές βιαιότητων ή σε κοινωνικοανθρωπολογικές ιχνηλατήσεις ξένων «νεοελληνιστών» που γοητεύονται από τον σαδισμό της καθυστερημένης ελληνικής επαρχίας (ευτυχώς, είναι το μόνο από τα εξεταζόμενα έργα που δεν έχει βιασμούς γυναικών!). Αρκετά σημεία, όπως η πολύ ενδιαφέρουσα συμβολική-αλληγορική διάσταση του κειμένου, η παρουσία (ελληνικού και τουρκικού) λαϊκού παραμυθικού και ανεκδοτικού υλικού και η (μερική) χρήση του αφηγηματικού τρόπου των εγκιβωτισμένων αφηγήσεων-ιστοριών θα απαιτούσαν διεξοδικότερη ανάλυση· είναι από αυτά που περιμένουν τον μελετητή τους.

Παρόλο που στόχος της εργασίας δεν ήταν ασφαλώς η πλήρης βιβλιογραφική κάλυψη ορισμένων ζητημάτων, ο αναγνώστης θα κέρδιζε αν έβρισκε περισσότερες πληροφορίες για το λεγόμενο «εφηβικό μυθιστόρημα» ή «μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας» (μυθιστόρημα «ανάπτυξης», «διαμόρφωσης», «μαθητείας» κ.ά., σσ. 239-240) και τα λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα (σ. 246), καθώς και για το παράλληλο υλικό των «γραικοτουρκικών» («καραμανλίδικων») εντύπων.

Το τελευταίο, τέταρτο κεφ. («Ευγενία Φακίνου: Το έβδομο ρούχο», σσ. 293-382) μετατοπίζει τη συγγρ. από τη Γενιά του 1930 σε μια πολύ νεότερη γενιά λογοτεχνών, τη λεγόμενη «Γενιά του 1970», και από τα δείγματα του μετασυμβολισμού, του ρεαλισμού και του μοντερνισμού στον μεταμοντερνισμό, τον μαγικό ρεαλισμό και τη λεγόμενη «γυναικεία γραφή» της δεκαετίας του 1980. Το ενδιαφέρον της εργασίας στρέφεται κυρίως στα διαφορετικά —από τα έργα των Μυριβήλη και Βενέζη, με την «κλασική» τριτοπρόσωπη ή πρωτοπρόσωπη αφήγηση— αφηγηματολογικά γνωρίσματα (ιδιαίτερα στον εσωτερικό μο-

νόλογο)· δεν έχει άλλες απαιτήσεις, ούτε στρέφεται προς τις γραμματολογικές και τεχνοτροπικές εξελίξεις (η μόνη ανάλογη εκτροπή της εργασίας ονομάζεται ορθά «παρέκβαση» και αφορά τη «Λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης», σσ. 303-309). Ωστόσο, η διερεύνηση πολλών συμβολικών-μαγικών και μυθοποιητικών στοιχείων του έργου της Φακίνου θα κέρδιζε από την ένταξή τους μέσα σ' ένα ευρύτερο, νεοελληνικό και διεθνές, γραμματειακό πλαίσιο· έτσι θα μπορούσε να διερευνηθεί καλύτερα και το αν το λογοτέχνημα αυτό μπορεί, παρά τις αρετές του, να σταθεί χωρίς τα «δεκανίκια του μύθου», μια και, κατά τα άλλα, φαίνεται, ως προς τη διαγραφή των ανδρικών προσώπων, σχηματικό στον κραυγαλέο φεμινισμό του.

Στο ζήτημα της δόμησης του έργου πάνω στον ριζικό, αλλά και υποτυπώδη μύθο της ανακυκλούμενης αντιπαράθεσης θυτών-θυμάτων (που έχει δώσει στη νεοελληνική λογοτεχνία την πολύ πιο λιτή, έξοχη «Ιερά Οδό» του Σικελιανού), και για πρόσθετες ομοιότητες με τον μύθο της θεάς Δήμητρας και τη σχέση Βάβως-Μαριώς και Βαυβώς, βλ. τώρα τις σελίδες που αφιερώνει στη Φακίνου ο R. Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, σσ. 287-290· για το μοτίβο του ματωμένου ενδύματος (σσ. 381-382), καλό θα ήταν μια ειδική εργασία να ερευνούσε τους μύθους του «πουκάμισου του Κενταύρου» αλλά και του Χιτώνα, και για το θέμα της εμφάνισης του Σάτυρου ή Πάνα (σ. 344) τον Ηρόδοτο· τέλος, η υπόθεση του Α. Καμπύλη για σχέση του Εκείνου του έργου με τον Λάμπρο του Σολωμού (σ. 358, σημ. 73) δεν έχει βάση, εφόσον η δράση του βυρωνικού ήρωα του Σολωμού στηρίζεται σε τραγική άγνοια και παρεξηγήσεις. Η συγκριτική διάσταση (που έχει εκ των προτέρων αποκλειστεί στην εργασία) θα ωφελούσε ίσως σε μερικά ακόμη σημεία, όπως, π.χ., στη διερεύνηση ενός ενδεχόμενου, άδηλου ανταγωνιστικού προτύπου του έργου, που ίσως είναι *Το τρίτο στεφάνι* του Ταχτσή (πρβ. σ. 294 κ.ε.)· για τη συσχέτιση με τον *Κήπο των Πριγκίπων* του Μπακόλα, που δεν φαίνεται τόσο πιθανή όσο υποστηρίζεται (σ. 306 κ.ε.), θα περιμέναμε περισσότερη τεκμηρίωση, ενώ πιο αποκαλυπτική θα ήταν ίσως η σύγκριση με έργα του Χειμωνά. Τέλος, πληρέστερη βιβλιογραφία θα χρειαζόμασταν στις σσ. 303, σημ. 14 (για τον εσωτερικό μονόλογο στη νεοελληνική λογοτεχνία), 356, σημ. 71 (για τον ζωγράφο Θεόφιλο: λείπουν τα δοκίμια των Σεφέρη, Ελύτη), 375, σημ. 87 (λείπει η ελληνική βιβλιογραφία).

Το «Καταληκτικό κεφάλαιο» («Αποτελέσματα της εργασίας», σσ. 383-389) συνοψίζει με επιτυχία τα επιμέρους πορίσματα της εξαντλητικής αφηγηματολογικής ανάλυσης, καθώς και μερικά γενικά συμπεράσματα: «μεγαλύτερη ζωντάνια και πειστικότητα» όσων λογοτεχνικών προσώπων προκύπτουν από εντονότερη χρήση «εσωτερικής προοπτικής»· μεγαλύτερη αξία των κειμένων που χρησιμοποιούν επωφελώς τον μεγαλύτερο δυνατό πλούτο «αφηγηματικών δυνατοτήτων», ανεξάρτητα από τη χρήση παραδοσιακών ή νεοτερικών τρόπων (τριτοπρόσωπη και πρωτοπρόσωπη αφήγηση — εσωτερικός μονόλογος).

Αν εξαιρέσουμε την πιστή απόδοση των παραθεμάτων από τις εκδόσεις-πηγές (τα λάθη ή οι ορθογραφικές ιδιοτροπίες τους, πάντως, κουράζουν τον σύγχρονο αναγνώστη), την παράλειψη του τόνου στο κεφαλαίο αρχικό φωνήεν των λέξεων (προφανώς η συγγρ. δεν διέθετε στο Αμβούργο το κατάλληλο πρόγραμμα ηλεκτρονικού υπολογιστή), τη μη πλαγιογράφηση των τίτλων και αυτοτελών εκδόσεων, ορισμένες ανακολουθίες στις παραπομπές (π.χ. «Διαβάζω», αλλά και *Diavaso*) και κάποιες όχι και τόσο πετυχημένες

αποδόσεις ξένης ορολογίας (π.χ., σ. 396 κ.ε.: ενδοσκοπητής, αναχρονία, «παροντοποίηση»· αν και οι αποδόσεις αυτές κάποτε δεν πρωτοχρησιμοποιήθηκαν από τη συγγρ., και αν και χρησιμοποιούνται άλλοι, πολύ χειρότεροι, από ειδικούς, υποτίθεται, θεωρητικούς και γλωσσολόγους, θα μπορούσαν ίσως να δοκιμαστούν κλασικότερες ή ομαλότερες στην κατάληξη ελληνικές λέξεις ή περιφράσεις, όπως, π.χ.: ενδοσκοπών / ενδοστοχαζόμενος κτλ., αναχρονισμός ή αναδρομή (;), μετατροπή του παρελθόντος σε παρόν, κ.ο.κ.), τα παροράματα της μηχανογράφησης δεν είναι πολλά· σημειώνω τα σημαντικότερα: σ. XVI, γραμμή 15, γρ. G. N. Pentzikis· σ. XVII, γραμμή 8, γρ. στη μνήμη· σ. 35, γραμμή 7, γρ. Margaret· σ. 228, σημ. 69, γρ. Entwicklung· σ. 248, σημ. 10, γρ. της κατοχής· σ. 279, σημ. 27, γρ. internationalen· σ. 292, σημ. 1, γρ. Δεκαπενθήμερος· σ. 304, σημ. 15, γρ. σύγχρονο· σ. 332, γραμμή 14, γρ. Wenn· σ. 396, γραμμή 4, γρ. διαλεύκανση· σ. 398, γραμμή 14, γρ. είναι· σ. 399, γραμμή 15, γρ. παρ' όλες· σ. 410, στ. 2, γραμμή 4, γρ. 25, 246 σημ., 303 σημ.

Συμπερασματικά: Η διδακτορική διατριβή της Κούλας Χρυσομάλλη-Henrich, της πιο αξιόλογης, αυτή τη στιγμή, ερευνήτριας του Αμβούργου στον χώρο της νεότερης ελληνικής φιλολογίας, είναι μια πολύ καλή εργασία που προάγει κατά πολύ τις γνώσεις μας για την τεχνική σημαντικών Νεοελλήνων πεζογράφων, για την πεζογραφική διαμόρφωση προσώπων των έργων (π.χ. στη *Γαλήνη* κ.α.), για τον μηχανισμό της παρουσίασης του αφηγηματικού χρόνου, κτλ. Με την εξονυχιστική «ενδοκειμενική» μέθοδο, την παράθεση των στατιστικών δεδομένων και τον συνδυασμό διάφορων αφηγηματολογικών κατηγοριών πετυχαίνεται μια σφαιρική και πολύ ικανοποιητική κατάδειξη της σχέσης των «δομών επιφανείας» με τις «δομές βάθους». Συνοπτικά, το βιβλίο εφαρμόζει εύστοχα, και για πρώτη φορά σε νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα, σημαντικά αφηγηματολογικά σχήματα της γερμανικής επιστήμης που θα πρέπει να γίνουν ευρύτερα γνωστά στην Ελλάδα· ήδη η συγγρ., όπως σημειώνει στη σ. 395, σημ. 395, ετοιμάζει μετάφραση του έργου του F. Stanzel, *Theorie des Erzählens*, για εκδοτικό οίκο της Θεσσαλονίκης, και χρήσιμο για όλους μας θα ήταν να δημοσιεύσει και ελληνική μορφή της διατριβής της.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Paschalis M. Kitromilides and Marios L. Evriviades, Cyprus. Revised Edition [World Bibliographical Series, 28], Oxford-Santa Barbara-Denver, Clio Press, 1995, σελ. XLI, 269.

Η πρώτη έκδοση του βιβλιογραφικού αυτού εγχειριδίου (1982) είχε παρουσιαστεί παλαιότερα, σε πολύ συνοπτική βιβλιοπαρουσίαση, στα *Ελληνικά*¹. Η αναθεωρημένη και πλουτισμένη (κατά το ένα τρίτο περίπου των λημμάτων: 931 αντί 689 της α' έκδ.) επανέκδοσή του ύστερα από δεκατρία χρόνια ήταν

1. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Ελληνικά* 38 (1987) 431-432.

απαραίτητη (αν και πολύ λίγα άλλα εγχειρίδια της ίδιας σειράς έχουν κυκλοφορήσει σε δεύτερη ή αναθεωρημένη έκδοση), ύστερα από τη μεγάλη πρόοδο των κυπριολογικών σπουδών κατά τα τελευταία χρόνια, τη συνεχιζόμενη προβολή του Κυπριακού Ζητήματος στη διεθνή επικαιρότητα και τις σημαντικές εξελίξεις ή την αύξηση δημοσιευμάτων σχετικά με αρκετούς τομείς της κυπριακής ζωής, όπως ο τουρισμός, η οικονομία, οι επιχειρήσεις, ο πολιτισμός και οι τέχνες κτλ.

Η πετυχημένη σειρά World Bibliographical Series, που την επιμελούνται τώρα κορυφαίοι Βρετανοί και Αμερικανοί πανεπιστημιακοί και βιβλιογράφοι (R. G. Neville, J. J. Horton και R. A. Myers, I. Wallace, H. H. Wellisch, R. L. Woodward, Jr.: βιογραφικά στοιχεία τους παρέχονται στη σ. 2 του βιβλίου), είναι σχεδιασμένη κυρίως για τον αγγλόγλωσσο χρήστη, και αυτό επιβάλλει μια σειρά από προτεραιότητες και περιορισμούς, που θα τους δούμε αναλυτικότερα παρακάτω. Στόχος της σειράς είναι να καλύψει μονογραφικά κάθε χώρα του κόσμου, αλλά και ευρύτερες ή στενότερες περιοχές.

Έτσι, π.χ., στον κατάλογο των 178 τόμων που έχουν ήδη εκδοθεί, σσ. V-VII, περιλαμβάνονται, εκτός από τις κρατικές ενότητες, και τα ευρύτερα σύνολα: Ατλαντικός Ωκεανός, Ειρηνικός Ωκεανός και Λεκάνη του Ειρηνικού, Ινδικός Ωκεανός, Αρκτική, Βαλτικά Κράτη, Ανταρκτική, καθώς και επιμέρους τμήματα κρατικών οντοτήτων, αποικίες, υπερπόντιες κτήσεις, αυτόνομες περιοχές ή ακόμη και πόλεις: Σκοτία, Γιβραλτάρ, Μακάο, Μπαχάμες και πάρα πολλά άλλα σύνολα της Καραϊβικής, Χογκ-Κόγκ, Ουαλία, Γριλανδία, Σιβηρία, Θιβέτ, Β. Ιρλανδία, Τέξας, Βερολίνο, Αγγλία. Το αντίστοιχο εγχειρίδιο για την Ελλάδα, αριθ. 17, το έχουν επιμεληθεί οι P. και M. J. Clogg.

Η άρθρωση των τόμων ακολουθεί επίσης, όπως σημειώνεται στο γενικό προλογικό σημείωμα της σειράς (σ. V), προσχεδιασμένη δομή (κάτι που, όπως θα δούμε και παρακάτω, δημιουργεί, στην περίπτωση του εγχειριδίου για την Κύπρο, ορισμένα επιστημολογικά και πρακτικά προβλήματα), προσφέροντας επιλεκτική και κριτικά σχολιασμένη βιβλιογραφία για την ιστορία, γεωγραφία, οικονομία και πολιτική των χωρών, αλλά και για πολλούς τομείς των εκδηλώσεων (πολιτισμός, έθιμα, θρησκεία, κοινωνική οργάνωση) ή της τρέχουσας ζωής των κατοίκων τους (οίκηση, εκπαίδευση, μέσα ενημέρωσης, ενδυμασία κ.ά.).

Ο σχεδιασμός αυτός αντικατοπτρίζεται στα αναλυτικά Περιεχόμενα του τόμου (σσ. IX-XII): οι 229 σελίδες του κύριου σώματος του βιβλίου αρθρώνονται στα εξής μη αριθμημένα κεφάλαια: «Η χώρα και ο λαός της» (σσ. 1-4: «Γενικά», «Εικονογραφημένα βιβλία»), «Ταξίδια και τουρισμός» (σσ. 5-10: «Περιηγητικές διηγήσεις», «Οδηγοί»), «Γεωλογία και Γεωγραφία» (σσ. 11-15: «Γενικά», «Πολιτική Γεωγραφία»), «Χαρτογραφία, Χάρτες, Γεωγραφικά λεξικά» (σσ. 16-19: «Γενικά», «Χάρτες»), «Φυτικός και ζωικός κόσμος» (σσ. 20-24: «Φυτικός κόσμος», «Ζωικός κόσμος»), «Περιβάλλον και διατήρηση» (σσ. 25-26), «Προϊστορία και Αρχαιολογία» (σσ. 27-48: «Η εξέλιξη της κυπριακής αρχαιολογίας», «Νεότερες αρχαιολογικές εργασίες», «Παράνομη διακίνηση αρχαιοτήτων»), «Ιστορία» (σσ. 49-104: «Γενικά», «Αρχαία Κύπρος», «Βυζαντινή Κύπρος»: «Πολιτική και πολιτισμική ιστορία», «Βυζαντινή τέχνη», «Το μεσαιωνικό Βασίλειο και η Βενετοκρατία», «Τουρκοκρατία (1571-1878)», «Αγγλο-

κρατία (1878-1960)», «Κυπριακό Ζήτημα (1945-60)», «Κυπριακή Δημοκρατία (1960-74)», «Εξωτερικές σχέσεις» (σσ. 105-132: «Γενικά», «Κυπριακό Ζήτημα (1974-) και Δημοσιεύματα του [αμερικανικού] Κογκρέσου», «Τα Ηνωμένα Έθνη και η Κύπρος»), «Πληθυσμός» (σσ. 133-135), «Εθνοτικές ομάδες και εθνοτικές σχέσεις» (σσ. 136-140: «Γενικά», «Χριστιανικές μειονότητες»), «Θρησκεία και Εκκλησιαστική ιστορία» (σσ. 20-24: «Η Ορθόδοξη Εκκλησία», «Ισλάμ»), «Κοινωνία» (σσ. 152-155: «Ανθρωπολογικές περιγραφές», «Κοινωνική αλλαγή»), «Εργατικό δυναμικό, κοινωνικοί όροι και κοινωνικά προβλήματα» (σσ. 156-160: «Εργατικό δυναμικό», «Κοινωνικοί όροι», «Κοινωνικά προβλήματα»), «Δίκαιο και Σύνταγμα» (σσ. 161-165), «Πολιτική» (σσ. 166-170), «Οικονομία και Οικονομική ιστορία» (σσ. 171-175: «Γενικά», «Οικονομική Ιστορία»), «Γεωργία» (σσ. 176-179), «Εμπόριο και Βιομηχανία» (σσ. 180-181), «Επιχειρήσεις, Τράπεζες και Δημοσιονομία» (σσ. 182-185), «Στατιστική» (σσ. 186), «Εκπαίδευση» (σσ. 187-189), «Λογοτεχνία» (σσ. 190-194), «Νεότερη και σύγχρονη τέχνη» (σσ. 195-197), «Λαϊκή τέχνη και Λαογραφία» (σσ. 198-201), «Νομισματική, Φιλοτελισμός και Εραλδική» (σσ. 202-206: «Νομισματική», «Φιλοτελισμός», «Εραλδική»), «Οδηγοί Μουσείων» (σσ. 207-210: «Αρχαιολογικά μουσεία και συλλογές», «Άλλα μουσεία»), «Βιβλιοθήκες και Αρχεία» (σσ. 211-212), «Μαζικά Μέσα Ενημέρωσης» (σσ. 213-219: «Ελληνοκυπριακές και αγγλόφωνες καθημερινές εφημερίδες», «Ελληνοκυπριακές και αγγλόφωνες εβδομαδιαίες εφημερίδες», «Τουρκοκυπριακός τύπος», «Ελληνοκυπριακά και αγγλόφωνα περιοδικά», «Τουρκοκυπριακά περιοδικά»), «Επαγγελματικά περιοδικά» (σσ. 220-222), «Κατάλογοι και Εγκυκλοπαίδειες» (σσ. 223-224), «Βιβλιογραφίες» (σσ. 225-229: «Γενικές», «Ειδικές»).

Η έμφαση σε ορισμένους τομείς και η τακτοποίηση αυτής της ευρύτατης θεματικής γκάμας σε κατηγορίες ήταν επόμενο να δημιουργήσει επιμέρους προβλήματα.

Έτσι, π.χ., ενώ είναι εντελώς δικαιολογημένη η πολυσέλιδη προβολή της υπέρογκης, κάποτε, βιβλιογραφίας για την Αρχαιολογία, την Ιστορία και τις Εξωτερικές Σχέσεις —κάτι που εξηγείται είτε από μια μακρά ερευνητική παράδοση είτε από τις περιπλοκές και τις οξύνσεις του Κυπριακού Ζητήματος—, και ικανοποιητική η κάλυψη των τομέων του συνηθισμένου γενικού και τουριστικού ενδιαφέροντος που έχει μεγάλο μέρος των αναγνωστών στους οποίους απευθύνεται η σειρά, αλλού, όπως στους τομείς της γλώσσας, της λογοτεχνίας, των τεχνών, του πολιτισμού και των επιστημών, παρατηρείται κενό ή η επιλογή είναι αυστηρότερη και, κάποτε, περιοριστική: καλό θα ήταν, ήδη από την εισαγωγή, ο χρήστης της βιβλιογραφίας να πληροφορείται αναλυτικά αν, και σε ποιους τομείς, η έλλειψη αυτή οφείλεται στα πράγματα ή στα ποιοτικά κριτήρια των βιβλιογράφων. Έτσι λείπουν, π.χ., κεφάλαια για τέχνες όπως η μουσική (αντιπροσωπεύεται μόνον η λαϊκή μουσική και ο χορός), η αρχιτεκτονική, το θέατρο και ο κινηματογράφος, απουσιάζουν κεφάλαια για το ραδιόφωνο και την τηλεόραση, αλλά και για τη ναυτιλία, ενώ μεγαλύτερη έκταση θα έπρεπε να δοθεί σε μερικούς από τους καιρίους και ανθηρούς τομείς, όπως η λογοτεχνία (οι εξηγήσεις των σσ. XIX-XX δεν συνιστούν επαρκή λόγο για τη μικρή έκταση που δίνεται σε ορισμένα κεφάλαια του βιβλίου). Προβλήματα υπάρχουν και

στα περιεχόμενα των κεφαλαίων, στη συνάφειά τους με άλλα ή στη θέση τους μέσα στον τόμο: έτσι, π.χ., δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί τα περισσότερα λήμματα του τμήματος «Πολιτική Γεωγραφία» εντάσσονται στο κεφ. «Γεωλογία και Γεωγραφία» και όχι στο κεφ. «Εθνοτικές ομάδες και εθνοτικές σχέσεις» ή στο κεφ. «Κοινωνία», γιατί το κεφ. «Οδηγοί Μουσείων» είναι τόσο απομακρυσμένο από τα κεφ. για τα «Ταξίδια και τουρισμό» και για την «Προϊστορία και Αρχαιολογία», γιατί τα δύο συναφή κεφάλαια «Ιστορία» και «Εξωτερικές σχέσεις» δεν ενοποιούνται (το τελευταίο τμήμα του κεφ. «Ιστορία» παρουσιάζει την Κυπριακή Δημοκρατία μόνο στα χρόνια ως το 1974, ενώ ο ίδιος τίτλος θα έπρεπε να καλύπτει και την κατοπινή ιστορία του κράτους. Στις «Εξωτερικές Σχέσεις», που δίνουν βάρος στο Κυπριακό Ζήτημα της περιόδου 1974 κ.ε., δεν αφιερώνονται επιμέρους τμήματα και στις σχέσεις Κύπρου-Βρετανικής Κοινοπολιτείας, Κύπρου-Αδεσμεύτων και Κύπρου-Ευρωπαϊκής Ένωσης), γιατί στο κεφ. «Εθνοτικές ομάδες και εθνοτικές σχέσεις» δεν καλύπτονται και ομάδες «παράνομης ή περιστασιακής παρουσίας», όπως οι Τούρκοι έποικοι, οι Βρετανοί των βάσεων, οι μόνιμα εγκατεστημένοι ξένοι, οι Άραβες πρόσφυγες, γιατί το κεφ. «Γλώσσα» είναι τόσο απομακρυσμένο από τα κεφ. «Εκπαίδευση», «Λογοτεχνία», κ.ά., γιατί το κεφ. «Πολιτική» δεν συναρτάται στενότερα με τα κεφ. «Ιστορία» και «Εξωτερικές σχέσεις», και γιατί τα κεφ. «Λαϊκή τέχνη και λαογραφία» και «Βιβλιοθήκες και Αρχεία» δεν συναρτώνται οργανικότερα και με άλλα κεφ. (όπως, αντίστοιχα, τα κεφ. «Γλώσσα», «Κοινωνία» και τα κεφ. «Ιστορία», «Εκπαίδευση»). Φυσικά, για μερικά από τα προβλήματα αυτά, η εξήγηση μπορεί να είναι πολύ απλή: τα θεματικά κενά ενδέχεται να αντικατοπτρίζουν κενά της υπάρχουσας (αγγλόγλωσσης, π.χ.) βιβλιογραφίας.

Πάντως, μερικά από τα ζητήματα αυτά θίγονται στον «Πρόλογο στην αναθεωρημένη έκδοση» (σσ. XIII-XVII) των επιμελητών του τόμου, του καθηγητή Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, διευθυντή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών και ιστορικού Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη και του διδάσκοντα του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών και επίσης πολιτικού επιστήμονα και ιστορικού Μάριου Λ. Ευρυβιάδη (βιογραφικά τους φιλοξενούνται στο πίσω εξώφυλλο του χαρτόδετου τόμου), καθώς και στην εκτενέστερη και πολύ ενδιαφέρουσα «Εισαγωγή» του Π. Μ. Κιτρομηλίδη (σσ. XIX-XXXII).

Ο Πρόλογος εκθέτει σε γενικές γραμμές: την (γενικά θετική) απήχηση που είχε, στις βιβλιοκρισίες της, η α' έκδ. του εγχειριδίου· τους στόχους της συμπληρωματικής έρευνας των δύο συγγρ. (κυρίως σε μεγάλες βιβλιοθήκες της Δ. Ευρώπης και της Β. Αμερικής, καθώς και στην Κύπρο) πριν από την αναθεωρημένη έκδοση: στόχος ήταν όχι μόνο να δοθεί ένα πανόραμα της μεγάλης —αναλογικά προς το μέγεθος του νησιού— κυπριολογικής βιβλιογραφίας, αλλά και να «εισαχθεί η κυπριακή οπτική γωνία στη μελέτη της Κύπρου»: τη συμβολή της εγχώριας (κυπριακής) εκδοτικής δραστηριότητας των τελευταίων δεκαπέντε χρόνων στην κυπριολογική έρευνα· τους άλλους κύριους παράγοντες που επέβαλαν σημαντικό εμπλουτισμό και, συχνά, ριζική αναδιάρθρωση του αρχικού υλικού (διατηρήθηκαν μόνο 391 από τα 689 λήμματα της α' έκδ. και προστέθηκαν 540 καινούρια: ανανέωση κατά περίπου 60%· προστέθηκαν νέα θεματικά κεφάλαια· ορισμένα λήμματα —π.χ., στο κεφ. «Αρχαιολογία»— σχεδόν διπλασιάστηκαν, κ.ο.κ.)· την ανάγκη περιορισμού του υλικού του τόμου, με «αυστηρά ποι-

οτικά κριτήρια», σε μη εξειδικευμένα, και συνήθως αυτοτελή, πρόσφατα —όσο είναι δυνατό— δημοσιεύματα σε αγγλική γλώσσα: δημοσιεύματα σε άλλες γλώσσες (κυρίως στην ελληνική, τουρκική και ορισμένες διεθνείς ευρωπαϊκές) συμπεριλαμβάνονται μόνον α) όταν αποτελούν «πραγματικά ορόσημα στις κυπριακές σπουδές», και β) «όταν καλύπτουν ένα σημαντικό θέμα που δεν έχει γίνει αντικείμενο κατάλληλης πραγμάτευσης στα αγγλικά» (σ. XV). τέλος, την περηφάνια και τη συναισθηματική συμμετοχή των δύο Κύπριων συγγρ. (που ανδρώθηκαν επιστημονικά ύστερα από τη δραματική καμπή του 1974, αλλά κράτησαν απέναντι στα πράγματα της ιδιαίτερης πατρίδας τους και την κριτική απόσταση του επιστήμονα της διασποράς) στη μελέτη του υλικού που αφορά τον «πανάρχαιο και ξεχωριστό πολιτισμό ... αυτού του μικρού νησιού, που, όπως όλα τα νησιά, αποτελεί πολιτισμό αυτάρκη και εντελώς εκτεθειμένο, ταυτόχρονα». Ορθά τονίζεται, λοιπόν (σ. XIV), πως, μολονότι η αναθεώρηση δεν αχρηστεύει εντελώς την α' έκδ., που εξακολουθεί να είναι χρήσιμη ιδιαίτερα για λήμματα που αφορούν πτυχές του Κυπριακού Ζητήματος, το τελικό αποτέλεσμα οδηγεί τώρα σε ένα σχεδόν καινούριο βιβλίο, που αποτελεί συμβολή στη διεθνή υποδομή των κυπρολογικών σπουδών.

Στην Εισαγωγή συνοψίζονται και πάλι οι στόχοι και οι περιορισμοί του έργου, οι ιδιαίτεροι όροι σύνθεσης ορισμένων κεφαλαίων (όπως για την Αρχαιολογία, την Ιστορία και τις Εξωτερικές σχέσεις, τη Βιβλιογραφία κ.ά.), οι πρόσφατες βιβλιογραφικές πρόοδοι και τα επείγοντα επιστημονικά ζητούμενα, και εκφράζονται ευχαριστίες (σσ. XXXI-XXXII) προς άτομα και φορείς που υποστήριξαν την έρευνα ή έκριναν την α' έκδ. του βιβλίου. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι επιχειρείται (σσ. XX-XXXI) μια ιστορική/ιδεολογική και επιστημολογική παρουσίαση της εμφάνισης και της εξέλιξης των κυπρολογικών σπουδών και της κυπρολογικής βιβλιογραφίας από τον 19ο αι. ως σήμερα, με βάση τις κύριες εθνικές επιστημονικές παραδόσεις (γαλλική, γερμανική, ελληνική, βρετανική, τουρκική· η έμφαση δίνεται στην ελληνική και τη βρετανική). Οι στέρεες ιστορικές γνώσεις του συγγρ. και η ιδιαίτερη ενασχόλησή του με την ευρωπαϊκή και νεοελληνική ιδεολογική και πολιτική σκέψη από την εποχή του Διαφωτισμού κ.ε. επιτρέπουν, εδώ, μια ξεκάθαρη και ισορροπημένη εικόνα (που θα κέρδιζε, πάντως, αν δίνονταν ενδεχόμενα στοιχεία και για τον οθωμανικό παράγοντα και για την ύπαρξη, ή μη, τουρκολογικής παράδοσης στην Κύπρο κατά τις πρώτες κεμαλικές δεκαετίες).

Το εισαγωγικό μέρος του τόμου κλείνει με ένα «Χρονολόγιο» (σσ. XXXIII-XL), που βασίζεται, με προσθήκες και διορθώσεις, στον «Χρονολογικό Πίνακα» της εικονογραφημένης ιστορίας *Footprints in Cyprus* του Sir D. Hunt (1990· καλό θα ήταν να έφτανε και ως σήμερα, συμπεριλαμβάνοντας τις νέες πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό του νησιού, την πορεία των διακοινοτικών συνομιλιών υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών και την περιπέτεια των διαπραγματεύσεων Κύπρου-Ευρωπαϊκής Ένωσης), και με ένα μικρό «Σημείωμα για τη μεταγραφή [των ελληνικών λέξεων]» (σ. XLI).

Η έκταση των λημμάτων στη σχολιασμένη βιβλιογραφία, που ακολουθεί,

είναι άνιση, αλλά στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων ορθολογικά κατανεμημένη· το ίδιο μετρημένος και αντικειμενικός, γενικά, είναι ο κριτικός σχολιασμός των συγγρ., που δεν περιορίζονται σε συμβατικές περιγραφές, αλλά έχουν την τόλμη να εκφράσουν ξεκάθαρα είτε έμμεσα την κριτική τους αποτίμηση. Μέσα σε κάθε κεφάλαιο ή τμήμα κεφαλαίου τα λήμματα αρθρώνονται χρονολογικά (τα περισσότερα αφορούν τη μεταπολεμική περίοδο, λιγότερα την περίοδο 1878-1945 και ελάχιστα την προηγούμενη περίοδο), δίνοντας έτσι και μια χρήσιμη εικόνα της πορείας της έρευνας και των νεότερων προσανατολισμών της (η χρονολογική αυτή αποτύπωση αλλοιώνεται μόνον όταν χρησιμοποιούνται ανατυπώσεις ή καινούριες εκδόσεις παλαιότερων έργων).

Παρά το πολύ ικανοποιητικό γενικό αποτέλεσμα, αρκετές ειδικότερες παρατηρήσεις θα μπορούσαν, αναπόφευκτα, να γίνουν εδώ: π.χ., στα «γενικά έργα» του πρώτου κεφ. δεν έχει θέση το ειδικότερο άλμπουμ της Ρήνας Κατσελλή για την Κυρήνεια (αριθ. 6), ενώ θα ήταν χρήσιμο να περιληφθούν γενικά άλμπουμ, εγχειρίδια και αφιερώματα σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, όπως, π.χ., του γερμανικού περιοδικού *Merian*, κ.ά.· αν δεν αφορά την καινούρια τέχνη της φωτογραφίας ή τη νεότερη τεχνολογία, η διατύπωση πως το άλμπουμ του 1878 (αριθ. 10) «εξεικονίζει τις φυσικές και κοινωνικές συνθήκες του νησιού κατά τη στιγμή της πρώτης έκθεσής του στον Δυτικό πολιτισμό» είναι υπερβολική, αφού μια τέτοια «έκθεση» σημειώνεται στην Κύπρο ήδη με τη μεσαιωνική Φραγκοκρατία· στο τμήμα «Εικονογραφημένα βιβλία» θα μπορούσαν να περιληφθούν αρκετά ακόμη φωτογραφικά άλμπουμ, και ασφαλώς το *Κύπρος — Μνήμη και Αγάπη. Με το φακό του Γιώργου Σεφέρη* (Λευκωσία 1990)· ξενίζει κάπως η τοποθέτηση των πολύ πιο σύνθετων από ένα ταξιδιωτικό πεζογράφημα *Κιτρολέμωνων* του L. Durrell (αριθ. 28) στο κεφ. «Ταξίδια και τουρισμός» (στην περίπτωση αυτή, αναρωτιέται κανείς σε ποια κατηγορία θα έπρεπε να περιληφθούν και τα πεζογραφήματα του Ρόδη Ρούφου και του Κώστα Μόντη που απαντούν στο αυτοβιογραφικό-απολογητικό έργο του Βρετανού συγγραφέα, και τα οποία δεν περιλαμβάνονται στον τόμο)· τα περισσότερα λήμματα του τμήματος «Πολιτική Γεωγραφία» θα εντάσσονταν οργανικότερα στα κεφ. «Πληθυσμός», «Εθνοτικές ομάδες και εθνοτικές σχέσεις» και «Κοινωνία» και όχι στο κεφ. «Γεωλογία και Γεωγραφία»· στο κεφ. για τη χαρτογραφία θα περιμέναμε να συμπεριλαμβάνεται και το ευρύτερο έργο του Ν. Ζαχαράκη· το θέμα της καταστροφής, σύλησης και παράνομης εμπορίας έργων τέχνης και πολιτισμού στην τουρκοκρατούμενη Β. Κύπρο είναι, βέβαια, συναισθηματικά φορτισμένο, αλλά η έκταση και οι λεπτομέρειες που περιλαμβάνονται σε ορισμένα λήμματα του αντίστοιχου τμήματος (αριθ. 200, 201, 203, 204) είναι υπερβολικές· δεν θα περιμέναμε τους αριθ. 210, 211, που αφορούν μόνο τη Λευκωσία, ανάμεσα στα «γενικά» έργα για την κυπριακή ιστορία, αλλά σε ξεχωριστή ενότητα για μεμονωμένες πόλεις του νησιού, ενώ, παράλληλα με την *Ιστορία της Κύπρου* του Κ. Π. Κύρρη, θα μπορούσαν να σχολιάζονται, έστω και περιληπτικότερα, εγχειρίδια με άλλον ιδεολογικό προσανατολισμό, όπως της Κ. Χατζηδημητρίου, κ.ά., έστω και αν δεν κυκλοφορούν σε αγγλική έκδοση ή δεν έχουν γραφτεί από επαγγελματίες ιστορικούς· το κεφ. «Ιστορία» είναι αυτό που παραβαίνει συχνότερα τη γενική αρχή των συγγρ. να μη συμπεριλαμβάνουν παρά με μεγάλη φειδώ δημοσιεύματα σε περιοδικά: η ύλη εδώ θα μπορούσε να περιοριστεί (στα παραδείγματα προς αποφυγήν ανήκουν ορισμένα επικαιρικά και διάτρητα άρθρα που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς για το Κυπριακό Ζήτημα, πρβ. αριθ. 377 κ.ά., αν και οι βιβλιογράφοι προφανώς δεν θέλησαν να παραλείψουν άρθρα που φιλοξενήθηκαν σε έγκριτα πε-

ριοδικά)· θα περιμέναμε να αυτονομούνται, ή να διακρίνονται από τα άλλα δημοσιεύματα, τα επικαιρικά φωτογραφικά άλμπουμ, οι «βίβλοι» κτλ. για τα γεγονότα του 1974 και τα επακόλουθά τους (όπως ο αριθ. 463)· στο κεφ. «Πληθυσμός» θα έπρεπε να διαχωριστούν σε άλλη ενότητα τα λήμματα που αφορούν την κυπριακή διασπορά· δεν καταλαμβάνει κανείς γιατί το μεγαλύτερο ποσοστό των λημμάτων στο κεφ. «Εθνοτικές ομάδες και εθνοτικές σχέσεις» αφορά την τουρκοκυπριακή μειονότητα ή «κοινότητα»· στο κεφ. «Γλώσσα» θα έπρεπε να περιλαμβάνονται πολλά ακόμη μελετήματα και βοηθήματα για τη νεοελληνική κυπριακή διάλεκτο (λεξικά κτλ.), έστω και στα ελληνικά (ικανοποιητικό, αλλά όχι πλήρη κατάλόγο τους δίνει, π.χ., η γραμματολογία του Λ. Ζαφειρίου, *Η Νεότερη Κυπριακή Λογοτεχνία. Γραμματολογικό Σχεδιάσμα*, Λευκωσία 1991, σσ. 83-84), ενώ θα μπορούσε να σχολιαστεί περισσότερο η έλλειψη βιβλιογραφίας για την τουρκοκυπριακή γλώσσα και την αρμενική των Αρμενοκυπρίων· ορισμένα λήμματα του κεφ. «Πολιτική» (π.χ. οι αριθ. 684, 692, 696) θα έβρισκαν λογικότερη θέση στο κεφ. «Ιστορία»· ιδιαίτερα φτωχή είναι η βιβλιογραφία για τομείς ιδιαίτερα ανεπτυγμένους και ζωτικούς («Εμπόριο και Βιομηχανία», «Επιχειρήσεις, Τράπεζες και Δημοσιονομία»), αλλά αυτό ενδέχεται να απηχεί έλλειψη της αγγλόγλωσσης βιβλιογραφίας· στο κεφ. «Εκπαίδευση» θα περιμέναμε περισσότερα λήμματα για τις δραστηριότητες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, για το Πανεπιστήμιο Κύπρου, για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα των μειονοτήτων και για την τουρκοκυπριακή εκπαίδευση, έστω και με μη αγγλόγλωσσα λήμματα· το κεφ. «Λογοτεχνία» είναι καταδικασμένο να παραμείνει εμβρυακό, αν δεν περιλάβει περισσότερα λήμματα στα ελληνικά και τουρκικά (λογοτεχνικά λεξικά και εγκυκλοπαιδείες, ανθολογίες, αφιερώματα, σύμμικτους τόμους, μελέτες για ειδικά θέματα που απουσιάζουν εντελώς, όπως η ποιητάρική παραγωγή, κ.ά.), καθώς και αγγλόγλωσσες μεταφράσεις των σημαντικότερων λογοτεχνικών έργων που γέννησε η κυπριακή εμπειρία, όπως του *Ημερολογίου Καταστρώματος Γ'* του Σεφέρη, που ασφαλώς είναι γνωστός διεθνώς και θα ενδιέφερε το αγγλόγλωσσο κοινό του εγχειριδίου· επίσης, σε επιμέρους σημεία χρειάζονται να γίνουν προσθήκες (όπως, π.χ., στην πολύ μεγαλύτερη βιβλιογραφία που υπάρχει για τα *Κυπριώτικα Ερωτικά*, αριθ. 776, σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες, ιδιαίτερα στα ιταλικά —V. Pecoraro, κ. ά.—, στις πολύ περισσότερες υπάρχουσες αγγλόγλωσσες εκδόσεις του κυπριακού PEN —όσο κι αν είναι ποιοτικά άνισες—, στη συμπερίληψη της γερμανικής Ανθολογίας ελληνοκυπριακής και τουρκοκυπριακής ποίησης *Zyprische Miniaturen* του δραστήριου, όσο και συχνά απροσανατόλιστου, εκδ. οίκου Romiosini και ορισμένων Αφιερωμάτων ξένων περιοδικών) ή αφαιρέσεις (είναι πολύ ειδικοί, π.χ., και δεν έχουν θέση σε μια γενική βιβλιογραφία οι αριθ. 780, 782 για τους ελάσσονες λογοτέχνες Δώρο Λοΐζου και Ρήνα Κατσελλή)· ανάλογη διεύρυνση με γενικά εγκυκλοπαιδικά έργα, ιστορίες τέχνης και σημαντικά μελετήματα (έστω και όχι στην αγγλική) χρειάζεται και το κεφ. για τη «Νεότερη και σύγχρονη τέχνη» [=εικαστικές τέχνες και μόνο], ενώ στις αξιολογες επιμέρους δίγλωσσες εκδόσεις θα άξιζε να συμπεριληφθεί και η πρόσφατη των J. Corbridge - Θ. Νικολάου, *Κύπρος. Σκιές στον τοίχο —Cyprus. Shadows on the Wall* (1993)· ανάλογο πλουτισμό θα περιμέναμε στο κεφ. «Λαϊκή τέχνη και Λαογραφία», ιδιαίτερα για ό,τι αφορά την ιδιωματική ποίηση και το θέατρο, ενώ λήμματα όπως ο αριθ. 805 (ασήμαντο άρθρο για τις λαϊκές προσωποποιήσεις της χολέρας) θα μπορούσαν να λείπουν· στο κεφ. «Μαζικά Μέσα Ενημέρωσης» οργανικότερος θα ήταν ο διαχωρισμός του ελληνικού από τον αγγλόγλωσσο τύπο· θα περιμέναμε, επίσης, πληρέστερες και ακριβέστερες πληροφορίες για την πολιτική τοποθέτηση εφημερίδων και περιοδικών (π.χ. ο αριθ. 854 αφορά δεξιά και όχι κεντροδεξιά εφημερίδα, οι αριθ. 860, 870 ακροδεξιά και όχι δεξιά έντυπα), ενώ δεν δίνουνται

στοιχεία για τυχόν τουρκοκυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά· στα τρέχοντα ελληνοκυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά, εκτός από την *Ακτή*, θα έπρεπε να βιβλιογραφείται και το περ. *Σημείο* (που καταχωρίζεται στη σ. 222)· τέλος, εφόσον οι εγκυκλοπαίδειες λογοτεχνών και καλλιτεχνών των εκδ. Χρ. Ανδρέου δεν συμπεριλήφθηκαν στα οικεία κεφάλαια, θα έπρεπε να συμπεριληφθούν τουλάχιστον στο κεφ. «Κατάλογοι και Εγκυκλοπαίδειες».

Ο τόμος ολοκληρώνεται με τρία χρησιμότερα «Ευρετήρια»: «Ευρετήριο Συγγραφέων [των λημμάτων που βιβλιογραφούνται]» (σσ. 231-240), «Ευρετήριο Τίτλων» (σσ. 241-254) και «Ευρετήριο Θεμάτων» (σσ. 255-264· οι παραπομπές και των τριών Ευρετηρίων αφορούν αριθμούς λημμάτων και όχι σελίδων του τόμου) και δισέλιδο «Χάρτη της Κύπρου» (σσ. 266-267). Τέλος, στη σ. 269 φιλοξενείται κατάλογος άλλης σειράς του εκδ. οίκου Clio (International Organizations Series).

Συμπερασματικά: Το εγχειρίδιο των Π. Μ. Κιτρομηλίδη και Μ. Α. Ευρυβιάδη για την Κύπρο είναι, και στην αναθεωρημένη μορφή του, το βασικότερο, αυτή τη στιγμή, όργανο εκκίνησης για τις κυπρολογικές σπουδές. Έχει καταρτιστεί με φοβερό μόχθο, αλλά και προσοχή, κριτική ικανότητα και αγάπη, και αποτελεί υπόδειγμα επιστημονικής εργασίας στον πολύτιμο τομέα των σχολιασμένων βιβλιογραφιών.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Λουκάς Αξελός, Κύπρος. Η ανοιχτή πληγή του Ελληνισμού: Αυτοδιάθεση - Ανεξαρτησία - Διχοτόμηση, Αθήνα, Στοχαστής, 1994, σελ. 391.

Το βιβλίο περιέχει την κατάθεση των απόψεων του συγγρ., σχετικά με τις εξελίξεις στο Κυπριακό, κυρίως στην πιο πρόσφατη περίοδο. Δεν αποτελεί μονογραφία ιστορικής ή κοινωνιολογικής υφής· πρόκειται για παρουσίαση σειράς παλαιότερων άρθρων και διαλέξεων, από την περίοδο 1979-92, καθώς και νέων κειμένων, κατάλληλα επεξεργασμένων για τη συνολική προσέγγιση του Κυπριακού. Ήδη, άλλωστε, στην εισαγωγή, ο συγγρ. κάνει σαφές ότι είχε στόχο μια τέτοια ολοκληρωμένη παράθεση των απόψεών του. Σημειώνει, ακόμη, ότι η ενασχόλησή του με το Κυπριακό ξεκινά από τη δεκαετία του 1950, όταν, σε μικρή ηλικία, τον είχε συνεπάρει ο αντιαποικιακός αγώνας των Ελλήνων του νησιού με στόχο την άσκηση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης. Η εκτενής χρήση βιβλιογραφικού υλικού από την ίδια την Κύπρο και από την Ελλάδα (υλικού, μάλιστα, που σπάνια αξιοποιείται σε μελέτες για το εθνικό θέμα) προσδίδει στο βιβλίο πρόσθετο ενδιαφέρον.

Το επιχείρημα που διαποτίζει το βιβλίο, εμφανές άλλωστε και στον τίτλο, είναι η στενή σύνδεση της μοίρας του νησιού με αυτή του ευρύτερου ελληνισμού. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον αδιαμφισβήτητο ελληνικό χαρακτήρα των κατοί-

κων και του πολιτισμού της, ο συγγρ. προτείνει την άποψη ότι «η συγχρότηση της Κύπρου σε κράτος δεν οδήγησε στην ουσιαστική απελευθέρωση», και αυτό γιατί συνοδεύτηκε από τη σταδιακή απομάκρυνση του αγώνα από το πλαίσιο της αυτοδιάθεσης, την οποία θεωρεί μόνο δρόμο που θα επέτρεπε την ενσωμάτωση της Μεγαλονήσου στον εθνικό κορμό και θα οδηγούσε σε ουσιαστική επίλυση του ζητήματος. Επιπλέον, ο συγγρ. αποδίδει ιδιαίτερη, και ίσως υπερβολική, σημασία στην απομάκρυνση της Αριστεράς, στην Κύπρο και την Ελλάδα, από την αρχή της αυτοδιάθεσης, καθώς πρεσβεύει ότι η εμμονή τουλάχιστον αυτών των πολιτικών δυνάμεων στην ενωτική γραμμή θα διατηρούσε το θέμα στον κατά τη γνώμη του μόνο αποδεκτό δίαυλο. Θεωρεί, επίσης, ότι στο Κυπριακό κρίθηκαν και κρίνονται οι μεταπολεμικές πολιτικές ηγεσίες, τις οποίες χαρακτηρίζει «κατώτερες των περιστάσεων». Έτσι, καταλήγει, φθάσαμε σήμερα στη «λοβοτομημένη επιβίωση» του ελληνισμού στο νησί: νέα ήττα στο Κυπριακό δεν θα εμπεριέχει μόνο τον κίνδυνο του πλήρους εκτουρκισμού του νησιού, αλλά και θα έχει καταστροφικές επιπτώσεις και στον ελλαδικό χώρο, όπου η Τουρκία θα εντείνει τις πιέσεις της.

Το βιβλίο χωρίζεται σε θεματικές ενότητες που αντιστοιχούν σε σημαντικές πτυχές της κατάστασης στην Κύπρο. Πρώτη στη σειρά, και αποκαλυπτική για τη σημασία που προσδίδει ο συγγρ. στο ζήτημα, είναι η σχετική με τη γλώσσα και την εθνική ταυτότητα στο νησί. Η ενότητα αυτή πραγματεύεται την άνοδο της αγγλικής γλώσσας σε σχέση με την ελληνική σε κρίσιμους τομείς της δημόσιας ζωής. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη δημόσια συζήτηση που έλαβε χώρα όταν επρόκειτο να ιδρυθεί το Πανεπιστήμιο Κύπρου. Ο Αξελός θεωρεί και στον τομέα αυτόν την κυπριακή ανεξαρτησία ως αίτιο των κακών. Λέγει ότι η συγχρότηση ανεξάρτητης πολιτείας που έχει δεσμούς με το βρετανικό νομικό και διοικητικό σύστημα, ή την εμπορική δραστηριότητα, ευθύνεται για την αναζήτηση, από μέρους μιας μειοψηφίας Ελληνοκυπρίων, μιας νέας «κυπριακής» συνείδησης. Ο συγγρ. κρούει τον κώδωνα του κινδύνου από τη συνέχιση της τάσης αυτής για ενίσχυση της αγγλικής σε βάρος της ελληνικής, η οποία, τονίζει, θα μπορούσε να οδηγήσει σε πολιτιστική καταστροφή άνευ προηγουμένου στην κυπριακή ιστορία.

Καίριο ρόλο για τον συγγρ. παίζει η υφή της τουρκικής πολιτικής απέναντι στον ελληνισμό. Χαρακτηρίζει την Τουρκία κράτος δομικά επεκτατικό, με έντονη αντιπαλότητα προς ο,τιδήποτε μη τουρκικό γύρω του, προσθέτοντας ότι η τουρκική κοινωνία και πολιτική ηγεσία αυτοκαθορίζονται μέσω του ανθελληνισμού. Θεωρεί ότι η πολιτική της Άγκυρας χαρακτηρίστηκε από συνοχή, συνέπεια και διορατικότητα, και προσδιορίστηκε βασικά από την προτεραιότητα που απέδιδε η Άγκυρα στη στρατηγική αξία του νησιού (και όχι τόσο από την αγωνία της για εξασφάλιση των Τουρκοκυπρίων). Τέλος, αντιδιαστέλλει τη «μακρόπολη στρατηγική του τουρκικού επεκτατισμού» προς την έλλειψη «συνεκτικής πολιτικής» και «εθνικής στρατηγικής» στην ελληνική πλευρά και τονίζει ότι η Τουρκία απειλεί τον ελληνισμό συνολικά, χρησιμοποιώντας την ομηρία που έχει επιβάλλει στην ελεύθερη Κύπρο για να προωθήσει τις διεκδικήσεις της στο

Αιγαίο. Έτσι, δεν μπορεί να υπάρξει λύση στο Αιγαίο, αν δεν επιλυθεί το Κυπριακό.

Ο συγγρ. παρατηρεί ότι, μέχρι το 1955 περίπου, η ελληνική πλευρά παρέβλεψε τη σημασία της παρουσίας μιας τουρκοκυπριακής μειονότητας σε πρώην οθωμανική περιοχή, και μάλιστα τόσο κοντά στη Μικρά Ασία. Στη συνέχεια, παρατηρεί, το εθνικό κίνημα στη Μεγαλόνησο «λοξοδρόμησε» σε ανεξαρτησιακές επιλογές (καθώς θεωρεί τη συγκρότηση κυπριακού κράτους ως λύση κατ' αρχήν απορριπτέα). Θεωρεί ότι οι συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου είχαν και θετικά στοιχεία —στο μέτρο που δημιούργουσαν ένα δεύτερο ελληνικό κράτος στην περιοχή. Πάντως, τις χαρακτηρίζει ως ήττα, γιατί η ανεξαρτησία οδήγησε στην «αποεθνικοποίηση του εθνικού ζητήματος» και στην αναζήτηση, από το νέο κράτος, της διοικητικής συνέχειας με την αποικιακή διοίκηση. Πάντα ιδιαίτερα επικριτικός προς την πολιτική της ανεξαρτησίας, θεωρεί την τουρκική εισβολή ως φυσική συνέχεια μιας αλυσίδας γεγονότων από την εποχή της εξέγερσης του 1931, την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας και την αποδοχή της από την Αριστερά. Παρουσιάζοντας μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα του κυπριακού «οικονομικού θαύματος» μετά το 1974, καθώς και μια επίσης καλή ανάλυση του προεδρικού συστήματος, όπως αυτό διαμορφώθηκε στα χρόνια του Μακαρίου, καταλήγει ουσιαστικά να ασκήσει κριτική στην πολιτική όλων των κυπριακών κομμάτων, στο μέτρο που αυτές αποδέχονται και στηρίζουν την πολιτική της ανεξαρτησίας. Είναι αντίθετος προς τις πρωτοβουλίες ελληνοτουρκικού διαλόγου που εκδηλώθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σημειώνοντας ότι είναι άνευ περιεχομένου ένας διάλογος που δεν βασίζεται σε εκ των προτέρων αποδεκτές αρχές —παραδεκτές και από τη διεθνή έννομη τάξη. Έτσι, οι ελλαδικές πρωτοβουλίες των Α. Παπανδρέου και Κ. Μητσοτάκη ήταν δείγματα «ασυνέπειας», αφού η Τουρκία δεν έκανε καμία κίνηση προς την κατεύθυνση της παραδοχής των βασικών κανόνων διεθνούς δικαίου στην Κύπρο και στο Αιγαίο. Η ελληνοκυπριακή πρωτοβουλία του προέδρου Γ. Βασιλείου οδήγησε σε διαρκείς υποχωρήσεις της Λευκωσίας. Επίλυση του Κυπριακού, επιμένει ο Αξελός, δεν μπορεί να υπάρξει όσο οι υπάρχουσες στρατιωτικές ισορροπίες είναι συντριπτικά ευνοϊκές για την τουρκική πλευρά, όσο δεν ενισχύεται η κυπριακή άμυνα και όσο, τελικά, η ελλαδική και η ελληνοκυπριακή κοινωνία βρίσκονται σε κατάσταση «ευδαιμονισμού», που τις αποτρέπει από το να κάνουν τις αναγκαίες θυσίες για την ευόδωση του αγώνα τους.

Ο συγγρ. βασίζει σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις του στην παρατήρηση ότι η διεθνοποίηση, από προσπάθεια ένταξης του θέματος στα πλαίσια της αυτοδιάθεσης, κατέληξε να εμπλέξει το Κυπριακό στις αντιθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Μήπως, όμως, κάτι τέτοιο ήταν αναπόφευκτο, από τη στιγμή που η Αθήνα και η Εθναρχία επέλεξαν το δρόμο της προσφυγής στον ΟΗΕ, το 1954; Στο σημείο αυτό άλλωστε επικεντρώνεται και ο αντίλογος που προέταξαν σε παρόμοιες απόψεις οι ιθύνοντες που ασχολήθηκαν με το θέμα και δημοσιοποίησαν τις απόψεις τους. Από την οπτική αυτή, η παρατήρηση του συγγρ. ότι η εισβολή του 1974 έρχεται ως συνέπεια προηγούμενων γεγονότων κινδυνεύει να εμπλέξει

τον αναγνώστη σε μια ατέρμονη συζήτηση: ήταν η εισβολή αποτέλεσμα του 1950, του 1959, ή μήπως του 1963, όταν καταστράφηκαν οι ισορροπίες που είχαν παγιωθεί με την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας; Ήταν συνέπεια της ανάκλησης της ελληνικής μεραρχίας το 1967 ή μήπως της απαράδεκτης διάσπασης του εθνικού μετώπου (τόσο μεταξύ Αθήνας και Λευκωσίας, όσο και στο ίδιο το νησί), στη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών; Τελικά, η άποψη της «προέλευσης» της εισβολής από συγκεκριμένα γεγονότα είναι εξεζητημένη. Ότι υπήρξε αλυσίδα λαθών από την ελληνική πλευρά στο διάστημα 1950-74 είναι αναμφισβήτητο (αν και η επιλογή της ανεξαρτησίας δεν εμφανίζεται συνήθως ως ένα από αυτά —αντίθετα η μη εμμονή στην κατοχύρωση της ανεξαρτησίας αυτής συχνά αναφέρεται ως λάθος). Η ίδια η εισβολή δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται παρά ως αποτέλεσμα, «στιγμιαίο» αλλά μοιραίο, της προδοτικής αφροσύνης της δικτατορίας, που ενέπλεξε την Κύπρο σε περιπέτεια τη στιγμή που δεν ήταν σε θέση να υπερασπίσει το ανατολικό Αιγαίο.

Το βιβλίο του Λ. Αξελού ασχολείται με πολλά θέματα και θα ήταν δυνατό να δώσει λαβές στη διατύπωση αντιρρήσεων. Για παράδειγμα, ο συγγρ. είναι απόλυτος στην απόρριψη της επιλογής της ανεξαρτησίας (η οποία σε τελική ανάλυση ήταν καλύτερη από αυτή της διχοτόμησης και προσέφερε μεγάλες δυνατότητες, άσχετα με το ότι η ελληνική πλευρά δεν τις εκμεταλλεύθηκε): είναι ιδιαίτερα σκληρός απέναντι στις πολιτικές ηγεσίες στην Κύπρο και την Ελλάδα, οι οποίες διαχειρίστηκαν το εθνικό θέμα σε ένα δεδομένο διεθνές περιβάλλον και σε συνθήκες δυσμενείς, ειδικά μετά τα τετελεσμένα του 1974· τέλος, δεν είναι βέβαιο ότι η Τουρκία είναι πράγματι τόσο αποτελεσματική στο διεθνές πεδίο όσο συχνά λέγεται και όσο δείχνει και ο συγγρ. να αποδέχεται.

Ωστόσο, το βιβλίο αξίζει να προσεχθεί τόσο από τον μελετητή όσο και από την κοινή γνώμη, που ενδιαφέρεται για το μέλλον της Κύπρου αλλά και όλου του ελληνισμού. Κραυγή αγωνίας ενός πολίτη προσηλωμένου σε θεμελιώδεις αρχές της διεθνούς κοινωνίας, και που προβληματίζεται, παράλληλα, για το μέλλον του έθνους του, το πόνημα του Λ. Αξελού αποτελεί μια αξιόλογη συνεισφορά στην ελληνική βιβλιογραφία πάνω σε ένα από τα σημαντικότερα διεθνή προβλήματα της σύγχρονης εποχής.

Αθήνα

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Βικτωρίας Μότσιου, Στοιχεία λεξικολογίας. Εισαγωγή στη νεοελληνική λεξικολογία [Γλωσσολογία, 9], Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη, 1994, σελ. 253.

Το βιβλίο αποτελείται από εισαγωγή και τρία κεφάλαια.

Η εισαγωγή περιλαμβάνει τρία υποκεφάλαια. Στο α' προσδιορίζεται σε γενικές γραμμές το περιεχόμενο των όρων «λεξιλόγιο» και «λέξη», και γίνεται σύ-

ντομη ιστορική αναδρομή από τη 2η π.Χ. χιλιετία στη λεξικογραφική ιστορία των λαών με έμφαση στους Έλληνες, για να υπογραμμιστεί ότι η λέξη αποτελεί από πολύ παλιά βασική γλωσσική σημασιολογική μονάδα. Εξετάζεται ακόμη η σχέση της λεξικολογίας με τους άλλους κλάδους της γλωσσολογίας, καθώς και τις συναφείς επιστήμες (ιστορική γλωσσολογία, φωνολογία, σύνταξη, σημασιολογία, πραγματολογία, κοινωνιογλωσσολογία, ψυχολογία, κειμενογλωσσολογία, υφολογία) και προσδιορίζεται το έργο του λεξικολόγου.

Το β' υποκεφάλαιο αποτελεί στην ουσία μια εισαγωγή στη γενική γλωσσολογία, που κρίθηκε σκόπιμη για να οριστούν και να ερμηνευτούν έννοιες απαραίτητες στην ανάλυση του λεξιλογίου μιας γλώσσας, όπως «γλώσσα», «συγχρονία», «διαχρονία», «περιγραφική γλωσσολογία», «σύστημα (κανόνων)», «δημιουργικότητα», «επικοινωνιακή ικανότητα», και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη διάκριση ανάμεσα στη διαχρονική και στη συγχρονική προσέγγιση του λεξιλογίου.

Το γ' υποκεφάλαιο εστιάζεται στην έννοια της γλωσσικής ικανότητας όσον αφορά το λεξιλόγιο, δηλ. της λεξιλογικής γλωσσικής ικανότητας: εξετάζονται οι διαφορές της από τις άλλες πτυχές της γλωσσικής ικανότητας και προβάλλεται το διακριτικό χαρακτηριστικό της, που είναι η στενή σχέση με την εξωγλωσσική πραγματικότητα, από την οποία απορρέει ο αυξημένος βαθμός ανομοιογένειας καθώς και η μεγαλύτερη δυναμικότητα και δημιουργικότητα.

Το Α' κεφάλαιο του έργου, που αφορά τη λέξη ως γλωσσική μονάδα, αποτελείται από τρία υποκεφάλαια. Στο α' υποκεφάλαιο παρουσιάζεται με συντομία ο προβληματισμός του αρχαίου κόσμου και ιδίως των αρχαίων Ελλήνων για τις έννοιες «όνωμα (λέξη) - έννοια - πράγμα», που προϋποθέτει ότι η λέξη είναι ξεχωριστή γλωσσική οντότητα: η αντίληψη αυτή, με την οποία αναλύθηκε η αρχαία ελληνική, χρησίμευσε ως πρότυπο ανάλυσης για τη λατινική και άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, όμως αποδείχτηκε ακατάλληλη να αναλύσει άλλες γλώσσες διαφορετικού τύπου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αμφισβητηθεί η καθολικότητα της έννοιας της λέξης.

Στο β' υποκεφάλαιο εξετάζεται η λέξη σε σχέση με το είδος της γλώσσας, στον βαθμό που η μορφή της λέξης επηρεάζεται από το αν η γλώσσα στην οποία ανήκει είναι αναλυτικού τύπου, όπως λ.χ. η κινεζική, ή συνθετικού τύπου και ειδικότερα αν η γλώσσα είναι συγκολλητική, όπως λ.χ. η τουρκική, ή κλιτή, όπως λ.χ. η νεοελληνική (στο εξής ΝΕ). Όμως ακόμη και μέσα στη ΝΕ διακρίνονται ποικίλες κατηγορίες λέξεων με κριτήριο τη σχέση μεταξύ της μορφικής και της λειτουργικής πλευράς, που η συγγραφέας (συγγρ. στο εξής) εύστοχα κατατάσσει στις ακόλουθες πέντε κατηγορίες: 1. πολυμορφματικές λέξεις με ένα τουλάχιστο λεξικό και ένα τουλάχιστο γραμματικό μόρφημα π.χ. *ράβ-ω*, 2. μονομορφματικές λέξεις με λεξική σημασία π.χ. *χτες*, 3. λέξεις μόνο με γραμματική σημασία π.χ. *θα*, *να*, 4. λέξεις χωρίς σημασία π.χ. *μάνι* (στην έκφραση *μάνι μάνι*), 5. λέξεις-φράσεις π.χ. *τα χρειάστηκα «φοβήθηκα»*.

Στο γ' υποκεφάλαιο η συγγρ. εξετάζει τη θέση της λέξης σε νεότερα γλωσσολογικά μοντέλα (Σχολή της Πράγας, Bloomfield, Martinet, Hockett, Chom-

sky) καθώς και τη σχέση της με μονάδες μικρότερες από αυτή, όπως το μόρφωμα και η μορφή, αλλά και με ευρύτερες της, όπως η φράση και η πρόταση, και οδηγείται στο συμπέρασμα ότι το γενετικό πρότυπο του Chomsky πρέπει να απορριφθεί ως ακατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη της αυτή, λόγω του ότι αποβάλλεται η ατομικότητα της λέξης ως γλωσσικής μονάδας μπροστά στην παντοδυναμία της πρότασης μέσα σ' αυτή την κατά βάση συντακτική θεωρία. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις της συγγρ. σχετικά με τη σημασιολογική αδιαφάνεια πολυμορφηματικών μονάδων της ΝΕ, λ.χ. σύνθετων και παράγωγων, ως αποτέλεσμα της ασυμμετρίας μεταξύ της μορφής και της σημασίας.

Το Β' κεφάλαιο της εργασίας, που είναι το πιο σημαντικό από θεωρητική άποψη, περιλαμβάνει τέσσερα υποκεφάλαια. Στο α' η λέξη παρουσιάζεται να αποτελεί «μικρογραφία» της γλώσσας, στον βαθμό που συμβιώνουν μέσα της το ατομικό και το κοινωνικό, η φύση και η σύμβαση, η ελευθερία και ο περιορισμός, η εξέλιξη και η συντήρηση, η συμμετρία και η ασυμμετρία. Ακόμη δίνεται έμφαση στον διττό προσανατολισμό της λέξης: από τη μια μεριά η λέξη ως σημείο, που παραπέμπει στην εξωγλωσσική πραγματικότητα, —πρόκειται για τη σημειολογική πλευρά της λέξης, που συσχετίζεται με τη διαδικασία της κατονομασίας— κι από την άλλη μεριά η λέξη ως γλωσσική μονάδα, μέλος συστήματος με εσωτερική δομή —πρόκειται για τη δομική πλευρά της λέξης, που συσχετίζεται με τις συνταγματικές διαδικασίες.

Στο β' υποκεφάλαιο προτείνεται ένα θεωρητικό πρότυπο, στο οποίο το λεξιλόγιο κατέχει κεντρική θέση: με βάση το κριτήριο [\pm σημασία] υιοθετείται η θεμελιώδης διάκριση του επιπέδου της β' άρθρωσης (της φωνολογίας) από την α' άρθρωση, όπου με βάση το κριτήριο του είδους της γλωσσικής δραστηριότητας διαχωρίζεται το λεξιλόγιο (τομέας της κατονομασίας) από τον γραμματικό τομέα (τομέα των συνταγματικών διαδικασιών). Έτσι το λεξιλόγιο ορίζεται ως το τμήμα της γλωσσικής δομής που συνδέεται με τις ανάγκες της κατονομασίας, πραγματώνει δηλ. τη σημειολογική λειτουργία της γλώσσας, και όπου κυριαρχούν οι διαδικασίες της επιλογής. Χάρη στη σημειολογική λειτουργία διασφαλίζεται ο ρόλος της γλώσσας τόσο στη γνωστική διαδικασία όσο και στην επικοινωνία, γιατί αποτελεί το μέσον με το οποίο διαφυλάσσεται και μεταδίδεται η ανθρώπινη εμπειρία. Ακόμη διευκρινίζεται ότι στο πρότυπο αυτό η μορφολογία δεν αποτελεί αυτόνομο τομέα —πράγμα που συμβαδίζει με την απαίτηση ως προς την καθολικότητα του μοντέλου— παρά υποτομέα της γραμματικής, που παρέχει απλώς μορφικά μέσα έκφρασης για να υλοποιηθούν αφηρημένα δομικά σχήματα τόσο στον τομέα του λεξιλογίου (μοντέλα παραγωγής, σύνθεσης) όσο και στον γραμματικό τομέα. Το ίδιο ισχύει και για τη σημασιολογία, γιατί η σημασία αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό όλων των μονάδων της α' άρθρωσης, παρά το γεγονός ότι είναι διαφορετικού είδους στις μονάδες του λεξιλογίου (λεξική σημασία) από ό,τι στις μονάδες του γραμματικού τομέα (γραμματική σημασία). Όμως η δυαδική διάκριση του επιπέδου της α' άρθρωσης σε λεξιλόγιο από τη μια και γραμματική από την άλλη υποστηρίζεται και από άλλες αντι-

θέσεις: στο λεξιλόγιο οι μονάδες ανήκουν σε ανοιχτό κατάλογο, οι σχέσεις που το διέπουν είναι ιδιοσυγκρασιακές, η λεξική σημασία και οι λεξιλογικές σχέσεις εξαρτώνται από το εξωγλωσσικό περιβάλλον, οι σχέσεις που συνιστούν το περιεχόμενο της λεξικής σημασίας (λ.χ. σμίκρυνση/μεγέθυνση) δεν υπόκεινται σε υποχρεωτική έκφραση και τέλος η ασυμμετρία και η αυθαιρεσία είναι κυρίαρχες. Αντίθετα στη γραμματική τα γραμματικά μορφήματα ανήκουν σε κλειστό κατάλογο, οι σχέσεις που τη διέπουν διακρίνονται για κανονικότητα, αναλογία και επαναληπτικότητα —γι' αυτό προσφέρονται για γενίκευση και τυποποίηση, η γραμματική σημασία και οι σχέσεις στον γραμματικό τομέα είναι ανεξάρτητες από το περιβάλλον, οι σχέσεις που συνιστούν το περιεχόμενο της γραμματικής σημασίας υπόκεινται σε υποχρεωτική έκφραση και τέλος κυριαρχούν η αιτιολόγηση, η προβλεπτότητα και η ελευθερία.

Στο γ' υποκεφάλαιο η συγγρ. παρουσιάζει τα συστατικά της λέξης που υποθέτει ότι συνιστούν τη γλωσσική ικανότητα των ομιλητών. Αυτά είναι: 1. η προφορά (σημαίνον), 2. η σημασία (σημαινόμενο), 3. η λεξική κατηγορία (μέρος του λόγου), 4. η συνείδηση της σχέσης με άλλες λέξεις είτε με βάση τη σημασία (συνώνυμα, αντώνυμα, υπώνυμα) είτε με βάση τη μορφή (παρώνυμα, ομώνυμα, σχέσεις στο κλιτικό παράδειγμα, ομόρριζα), 5. η γνώση της μορφολογικής δομής (λεξικό, γραμματικό μόρφωμα) και 6. η πραγματολογική καταλληλότητα της λέξης. Έτσι εισάγονται τα είδη των λέξεων, η φωνολογική λέξη, που συνδέεται με το α' συστατικό και η γραμματική λέξη, που συνδέεται με το ε' συστατικό, καθώς και η έννοια του λεξήματος ως αφηρημένης αδιαίρετης μονάδας του γλωσσικού συστήματος. Τέλος εξετάζεται η υπόσταση της λέξης κατά τη συμμετοχή της στα υποτιθέμενα δύο διαδοχικά στάδια παραγωγής του γλωσσικού μηνύματος: στο α' στάδιο, όπου η επικοινωνιακή πρόθεση του ομιλητή και η εξωγλωσσική αναφορά είναι καθοριστικοί παράγοντες, η λέξη συμμετέχει ως λέξημα με κύριες διαδικασίες την επιλογή και την αναπαραγωγή. Αντίθετα στο β' στάδιο, όπου κυριαρχούν οι συνταγματικές παραγωγικές διαδικασίες, η λέξη εκλαμβάνεται ως γραμματική λέξη, δηλ. ως δομημένη μονάδα.

Το δ' υποκεφάλαιο αποτελεί στην ουσία σύνοψη του Β' κεφαλαίου με έμφαση στα χαρακτηριστικά της λεξικής μονάδας, μιας μονάδας εφοδιασμένης με σημαίνον και σημαίνόμενο, προκατασκευασμένης στον νου των ομιλητών, που παραπέμπει στο αντικείμενο αναφοράς και που επιλέγεται με βάση ιδίως α) τις σχέσεις της (ιδίως τις σημασιολογικές) με τις άλλες λεξικές μονάδες, β) τη λεξική κατηγορία της, και γ) την πραγματολογική της κατάσταση (υφολογικά).

Το Γ' κεφάλαιο, που περιλαμβάνει επτά υποκεφάλαια, αναφέρεται στις παραμέτρους της λεξικής σημασίας. Το α' εισαγωγικό υποκεφάλαιο θέτει τους βασικούς παράγοντες που καθορίζουν τη σύσταση και το περιεχόμενο της λεξικής σημασίας, οι οποίοι είναι α) η σημειολογική σημασία, β) η σημασία της γραμματικής κατηγορίας όπου ανήκει η λέξη καθώς και του παραγωγικού μοντέλου με το οποίο αυτή κατασκευάζεται, γ) οι σημασιολογικές παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις της λέξης, δ) πραγματολογικοί παράγοντες (εκφραστική σημασία) και ε) η φωνητική σημασία, που πηγάζει από τη συμβολική αξία των φθόγγων.

Στο β' υποκεφάλαιο η συγγρ. εστιάζει την προσοχή της στον α' παράγοντα, δηλ. στο γνωστικό περιεχόμενο, στη βάση του οποίου βρίσκεται η έννοια, που προσδιορίζεται από την ένταση και από την έκταση. Η ένταση διαμορφώνεται ως σύνολο διακριτικών ιδιοτήτων (μιας τάξης στοιχείων), που προκύπτουν ύστερα από αφαίρεση και γενίκευση. Ωστόσο, επειδή στην επιλογή και αξιολόγηση των ιδιοτήτων αυτών μετέχουν ιστορικοί, κοινωνικοί και πολιτιστικοί παράγοντες, η γλωσσική σημασία, στην οποία αντικατοπτρίζονται γνωρίσματα των φαινομένων της εξωγλωσσικής πραγματικότητας, διαχωρίζεται από το σημασιολογικό περιεχόμενο ενός επιστημονικού όρου. Η έκταση της έννοιας αποτελείται από το σύνολο (τάξη) των στοιχείων που δυνητικά δηλώνει η λέξη (δηλούμενα/denotata), δηλ. είναι προϊόντα αφαίρεσης, ενώ οι δυνατότητες αυτές, που περιέχονται στο λέξιμα, πραγματώνονται στο επίπεδο του εκφωνήματος (αναφορά). Συσχετίζοντας την έκταση με την ένταση η συγγρ. υπογραμμίζει την αντιστρόφως ανάλογη σχέση τους: όσο περισσότερα χαρακτηριστικά περιλαμβάνει το σημαϊνόμεινο τόσο λιγότερα είναι τα (πιθανά) αντικείμενα αναφοράς που μπορεί να δηλώσει το λέξιμα. Έτσι η λεξική σημασία διαμορφώνεται ως ιεραρχία σημειωτικών σχέσεων που απαρτίζεται από τα εξής συστατικά: 1. τη σχέση σημαϊνομένου, 2. τη σχέση της λέξης ως σημείου προς το δηλούμενο, και 3. τη σημειολογική παραγωγή, που προκύπτει με τη διεύρυνση της τάξης των δηλουμένων (denotata), όταν η λέξη κατά τη χρήση της παραπέμπει σε αντικείμενο αναφοράς που δεν συμπεριλαμβάνεται στην τάξη αυτή. Και η συγγρ. σημειώνει ότι στη βάση της διαδικασίας αυτής βρίσκεται η μεταφορά (και η μετωνυμία και η συνεκδοχή) είτε ως τρόπος πρόσκαιρης εκδήλωσης της γλωσσικής δημιουργικότητας είτε ως πηγή σημασιολογικής μεταβολής, που εκδηλώνεται ως α) πολυσημία, όταν συνυπάρχει η πρωταρχική με τη δευτερογενή σημασία, β) ομωνυμία, όταν δημιουργείται νέα λεξική μονάδα (στο εξής λ.μ.), επειδή δεν είναι πια αισθητή η σχέση με το παλιό δηλούμενο, και γ) μεταβολή της λεξικής σημασίας (ανασημασιολόγηση), όταν η δευτερογενής σημασία εκτοπίζει την πρωταρχική.

Το γ' υποκεφάλαιο αναφέρεται επιγραμματικά στη φωνητική σημασία, εκμετάλλευση της οποίας γίνεται συνήθως στον έντεχνο λόγο.

Το δ' υποκεφάλαιο αναφέρεται στην κατηγοριακή σημασία του λεξήματος, που προκύπτει από την κατάταξή του σε μια λεξική κατηγορία όπως οντότητα, ενέργεια, ιδιότητα, κατάσταση κτλ. Η κατηγοριακή σημασία, που έχει σχέση με τη συντακτική λειτουργία της λ.μ. αλλά και με την εξωγλωσσική πραγματικότητα, αποτελεί υποχρεωτικό σημασιολογικό συστατικό κάθε ΝΕ λ.μ. και εκφράζεται με τυπικά μέσα (κλιτικές και παραγωγικές καταλήξεις). Ακόμη περιλαμβάνεται σ' αυτήν και η παραγωγική σημασία, που περιέχουν οι παραγωγικές καταλήξεις.

Στο ε' υποκεφάλαιο η συγγρ. αναφέρεται διεξοδικά στην εκφραστική και στην κοινωνική σημασία. Επειδή ο όρος «εκφραστική σημασία» καλύπτει όλο το ανομοιογενές σημασιολογικό φάσμα που αντιπαραβάλλεται προς το γνωστικό, προτείνεται η έννοια της εκφραστικής (συναισθηματικής, βιωματικής, υποκειμενικής) σημασίας να περιοριστεί ώστε να αναφέρεται στη μη γνωστική σημασία

που είναι σχετική με τη μορφοποιημένη έκφραση των αισθημάτων και των εκτιμήσεων του ομιλητή. Παράλληλα ως κοινωνική-προθετική σημασία ορίζεται εκείνη που αποτελεί δείκτη της κοινωνικοπολιτιστικής κατάστασης του ομιλητή. Οπωσδήποτε ο λόγος διαφοροποιείται λειτουργικά ανάλογα με τις συνθήκες χρήσης και η εκφραστική αλλά και η κοινωνική σημασία εξαρτώνται άμεσα από το περιβάλλον. Ειδικότερα η υφολογική διαστρωμάτωση του λεξιλογίου συνδέεται πιο άμεσα με την εκφραστική σημασία, στον βαθμό που αυτή σημαδεύει τη λ.μ. ως προς το χρηστικό επίπεδο και για τον λόγο αυτόν την περιορίζει ως προς τις δυνατότητες χρήσης της. Τέλος η συγγρ. παρατηρεί ότι η ΝΕ διαθέτει προκατασκευασμένα μέσα για τη δήλωση της εκφραστικής σημασίας, που έχουν τη μορφή σημαδεμένων συγκινησιακά λ.μ. ή παραγωγικών μορφημάτων (λ.χ. τα υποκοριστικά).

Στο στ' υποκεφάλαιο μελετάται η δομική πλευρά της λεξικής σημασίας, δηλ. εξετάζεται το λεξιλόγιο ως σύστημα στην αρχή μέσα από τις θεωρίες των λεξιλογικών ή σημασιολογικών/εννοιολογικών πεδίων με παραδείγματα από το πεδίο του χρόνου, της βούλησης κ.ά. Στις θεωρίες αυτές η λεξική σημασία εξαρτάται από το σύνολο των παραδειγματικών σχέσεων, ενώ σε άλλες σχολές της δομικής γλωσσολογίας η λεξική σημασία είναι συνάρτηση της χρήσης της λέξης σε ορισμένο περιβάλλον και συνεπώς καθορίζεται από τις συνταγματικές σχέσεις της. Κατόπιν εξετάζεται η συστηματικότητα του λεξιλογίου στη ρωσική και σοβιετική γλωσσολογία, όπου επισημάνθηκαν ο σύνθετος χαρακτήρας της λεξικής σημασίας, η οποία είναι ιεραρχικά διαρθρωμένη, και η ασυμμετρία όσον αφορά τη σχέση έκφρασης-περιεχομένου, που εκδηλώνεται λ.χ. με την πολυσημία/ομωνυμία. Για τους λόγους αυτούς προτάθηκε να εξειδικευτεί η μελέτη της λεξικής σημασίας ανάλογα με την οπτική γωνία: λεξιλογική-σημειολογική (η λέξη ως λέξημα με την αναφορική-σημειολογική σημασία) ή λεξιλογική-σημασιολογική (λεξικο-σημασιολογικές ποικιλίες, που εντοπίζονται μορφικά με αλλαγή στα γραμματικά μέσα λ.χ. φωνή, αριθμός, στα συντακτικά λ.χ. ρήμα μεταβατικό ή αμετάβατο και ιδίως στους λεξικούς συνδυασμούς). Έτσι η συγγρ. ορίζει τη βασική μονάδα του λεξιλογίου, το λέξημα, ως σύνολο των λεξικο-σημασιολογικών ποικιλιών, που είναι μονάδες του ενδιάμεσου ως προς τον βαθμό αφαίρεσης λεξιλογικού-σημασιολογικού συστήματος, που τοποθετείται ανάμεσα στο πιο αφηρημένο λεξηματικό επίπεδο (του οποίου μονάδα είναι το λέξημα ως ακέραιο σημειωτικό σύνολο) και στο επίπεδο της χρήσης, του εκφωνήματος. Από αυτές τις ιεραρχικά διατεταγμένες λεξικο-σημασιολογικές ποικιλίες μιας πολύσημης λ.μ. κάποια ξεχωρίζει ως βασική, γιατί είναι πιο συχνή και ανεξάρτητη από το περιβάλλον. Έτσι η συγγρ. θεωρεί ότι το λεξιλόγιο είναι τομέας με συστηματικό χαρακτήρα, που οφείλεται 1) στην εσωτερική σημασιολογική δομή μιας (πολύσημης) λ.μ. ως σύνολο λεξικο-σημασιολογικών ποικιλιών και 2) στις εξωτερικές συστημικές σημασιολογικές σχέσεις μεταξύ των λ.μ., που περιλαμβάνουν α) τις παραδειγματικές σχέσεις, β) τις σχέσεις παραγωγικής αιτιολόγησης και γ) τις συνταγματικές σχέσεις.

Τέλος το ζ' υποκεφάλαιο αφιερώνεται στις παραπάνω εξωτερικές συστημι-

κές σημασιολογικές σχέσεις μεταξύ των λ.μ. Ειδικότερα οι σημασιολογικές παραδειγματικές σχέσεις περιλαμβάνουν τις σχέσεις α) που απορρέουν από την ένταξη μιας λ.μ. σε ένα σημασιολογικό πεδίο, β) υπωνυμίας, συνωνυμίας και αντωνυμίας, και γ) που οφείλονται στο σημαίνον.

Οι σημασιολογικές σχέσεις που προκύπτουν λόγω της ένταξης σε σημασιολογικό πεδίο καθορίζονται από σχέσεις στην εξωγλωσσική πραγματικότητα αλλά και από γλωσσικούς παράγοντες. Παρατηρείται, με παραδείγματα από τα μέρη του σώματος, τον χρόνο και τα αισθήσεως σημαντικά ρήματα, ότι λ.μ. που ανήκουν στο ίδιο πεδίο εμφανίζουν κοινά γλωσσικά χαρακτηριστικά όπως λ.χ. δυνατότητες μεταφορικής χρήσης, κοινά παραγωγικά μοντέλα, κοινές συντακτικές κατασκευές. Ωστόσο λόγω της πολυσημίας μια λ.μ. είναι δυνατό να ανήκει συγχρόνως σε περισσότερα σημασιολογικά πεδία. Τέλος κάθε πεδίο αποτελεί μικρούστημα, όπου οι λ.μ., ταξινομημένες σε υπο-ομάδες, βρίσκονται μεταξύ τους σε αντιθετικές παραδειγματικές σχέσεις (που αποτελούν τη βάση της επιλογής), δηλ. πέρα από μια κοινή βάση διαφοροποιούνται μεταξύ τους με τα διαφοροποιητικά σημασιολογικά χαρακτηριστικά, με ποσοτικές, στερητικές κ.ά. αντιθέσεις. Εδώ εμφανίζεται και η έννοια του σημασιολογικού σημαδιού, η παρουσία/απουσία του οποίου καθορίζει τη μικρότερη/ευρύτερη κατανομή της λ.μ. Συνεπώς η σημασία της ασημάδευτης λ.μ., που είναι πιο γενική, βρίσκεται σε σχέση λογικού εγκλεισμού με τις ειδικότερες σημασίες των άλλων λ.μ. —πρόκειται για τη σχέση υπωνυμίας: η ασημάδευτη λ.μ. ονομάζεται υπερώνυμο και μπορεί να υποκαταστήσει μονόδρομα τις άλλες λ.μ., τα υπώνυμα. Άλλο είδος παραδειγματικών σημασιολογικών σχέσεων, αμφίδρομης όμως υποκαταστασιμότητας, αποτελεί η συνωνυμία, για την οποία η συγγρ. δίνει καθολικότερο ορισμό. Έτσι τα συνώνυμα είναι λ.μ. με διαφορετικά σημαίνοντα αλλά με την ίδια λεξική σημασία (και όχι μόνο το ίδιο σημαίνόμενο). Τέλος άλλο είδος αντιθετικών παραδειγματικών σχέσεων αποτελούν οι σχέσεις αντωνυμίας, που φέρουν το χαρακτηριστικό [+ ασυμβίβαστο], αφού η μια λ.μ. δεν μπορεί να εμφανιστεί στη θέση της άλλης στην ίδια συνταγματική αλυσίδα. Ειδικότερες περιπτώσεις αντωνυμίας αποτελούν α) η σχέση απλής αντίθεσης, όπου η πόλωση επιδέχεται διαβαθμίσεις, β) η σχέση συμπληρωματικότητας, όπου η πόλωση είναι απόλυτη, και γ) η σχέση αντιστροφής, που προϋποθέτει αμοιβαιότητα.

Οι παραδειγματικές σχέσεις που οφείλονται στο σημαίνον αφορούν από τη μια μεριά τις σχέσεις παρωνυμίας και ομωνυμίας κι από την άλλη τις σχέσεις παραγωγικής αιτιολόγησης με τις ομοιοπαράγωγες και ομόρριζες λ.μ.

Τέλος στον προσδιορισμό της λεξικής δομής της γλώσσας συμμετέχουν και οι συνταγματικές σχέσεις, δηλ. οι περιορισμοί επιλογής που διέπουν τη συνδυαστικότητα των λ.μ. και καθορίζονται τόσο από σημασιολογικούς όσο και από γραμματικούς παράγοντες.

Το βιβλίο αυτό —το πρώτο στο είδος του στη ΝΕ βιβλιογραφία— εκπληρώνει πλήρως τον σκοπό για τον οποίο γράφτηκε: εισάγει με τρόπο συστηματικό και αντικειμενικό στη ΝΕ λεξικολογία, τον κλάδο της γλωσσολογίας που μελετά το λεξιλόγιο, ο οποίος όμως δεν έχει ακόμη γνωρίσει στον ελληνικό χώρο την

άνθηση που του αξίζει. Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι το έργο απευθύνεται μόνο στον αρχάριο γλωσσολόγο, αφού και ο ειδικός, πιστεύω, θα αντλήσει γνώση από τα ποικίλα θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα γενικότερου λεξικολογικού και σημασιολογικού ενδιαφέροντος που εξετάζονται.

Αναμφίβολα η μελέτη αυτή δεν μπορεί παρά να γίνει δεκτή με χαρά από τους λεξικολόγους και γενικότερα τους γλωσσολόγους, αφού η συγγρ. φτάνει σε στέρεα συμπεράσματα, που αποδεικνύουν το συστηματικό χαρακτήρα του λεξιολογίου, ότι δηλ. η γλώσσα έχει και λεξική δομή παράλληλα με τη γραμματική, κάτι που δεν φαίνεται να είναι ακόμη αποδεκτό από το σύνολο των επιστημόνων.

Μια άλλη σημαντική προσφορά του βιβλίου αυτού για τη ΝΕ βιβλιογραφία αποτελεί το γεγονός ότι κάνει γνωστή στην Ελλάδα την πλούσια αλλά απροσπέλαστη ρωσική/σοβιετική βιβλιογραφία στον χώρο της λεξικολογίας και γενικότερα της σημασιολογίας. Ακόμη η μελέτη αυτή συνιστά γλαφυρό ανάγνωσμα διανθισμένο με πολλά παραδείγματα από τη ΝΕ, όπου οι παρεκβάσεις έχουν τη χρησιμότητά τους, στον βαθμό που αποσκοπούν στο να δώσουν στον αρχάριο γλωσσολόγο μια πιο σφαιρική γνώση για το γλωσσικό σύστημα και για τα επιτεύγματα της σύγχρονης γλωσσολογίας καθώς και μια αντικειμενική και γι' αυτό νηφάλια άποψη για θέματα γενικότερου ενδιαφέροντος όπως η «γλωσσική πενία». Τέλος πρόκειται για άρτιο τυπογραφικά κείμενο, για το οποίο θα άξιζαν συγχαρητήρια από κοινού στη συγγρ. και στον υπεύθυνο της σειράς συνάδελφο και φίλο κ. Φ. Καβουκόπουλο.

Θα μπορούσαν βέβαια να γίνουν κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις, που σε καμιά περίπτωση δεν μειώνουν την αξία του έργου αυτού. Όσον αφορά την ύλη που περιέχεται, θα μπορούσαν να εμφανιστούν και άλλα ζητήματα ή πτυχές όπου η λεξική σημασία παίζει πρωτεύοντα ρόλο, λ.χ. η σχέση της λεξικολογίας με τη μεταφρασιολογία, με την ορολογία και τη νεολογία, καθώς και οι βασικές αρχές της εφαρμοσμένης λεξικολογίας για τη διδασκαλία του λεξιολογίου της μητρικής ή μιας ξένης γλώσσας. Ακόμη, θα μπορούσε να είχε αναπτυχθεί η συμβολή στη λεξική δομή των σχέσεων παραγωγικής αιτιολόγησης, οι οποίες εμφανίζονται να συμβάλλουν ισοδύναμα με τις παραδειγματικές και τις συνταγματικές σχέσεις στις εξωτερικές συστημικές σημασιολογικές σχέσεις μεταξύ των λ.μ. (σ. 173), ενώ στη συνέχεια υποβαθμίζονται και φιλοξενούνται μέσα στις παραδειγματικές σχέσεις (σ. 191-192).

Όσον αφορά την ορολογία, είναι γνωστή στους ειδικούς η ευαισθησία της συγγρ. στο θέμα αυτό. Ωστόσο, επειδή η γλωσσολογική ορολογία δεν είναι πάντα κατασταλαγμένη και επειδή το έργο απευθύνεται και σε μη ειδικούς, προχωρώ στις ακόλουθες παρατηρήσεις: δεν συζητάται καθόλου, όπως θα περίμενε κανείς, ο όρος «λεξικολογία» από την άποψη του σχηματισμού του, ο οποίος ενδεχομένως, αν είχε πλαστεί στη ΝΕ για πρώτη φορά, να είχε διαφορετικό σημαίνον. Θα χρειαζόταν ακόμη να διαφοροποιηθεί το περιεχόμενο των μη συνώνυμων όρων *lexicon* και *vocabulary* (σ. 7), «λέξης» και «λεξικής μονάδας» (σ. 70, σ. 223 σημ. 52), να περιοριστεί το περιεχόμενο του όρου «λεξικογραφία» στην πρακτική σύνταξης λεξικών (σ. 17-18) (γιατί για τη θεωρητική πλευρά

έχει επικρατήσει ο όρος «μεταλεξικογραφία»), καθώς και να προσδιοριστεί ρητά το περιεχόμενο των όρων «λεξιλογικά-σημασιολογικά-ενοιολογικά πεδία». Ακόμη πιστεύω ότι απαιτείται ενοποίηση όσον αφορά τον όρο που εμφανίζεται με δύο σημαίνοντα: «λεξική-λεξιλογική μονάδα», αφού στην επιστημονική ορολογία η διαφορά και μίας συλλαβής στο σημαίνον μπορεί να συνιστά διαφορά στο σημαίνόμενο (πρβ. συστημικός-συστηματικός). Επίσης πιστεύω πως μπορεί να προκαλέσει σύγχυση η χρήση των όρων «επίπεδο της έκφρασης» και «επίπεδο του περιεχομένου» (σσ. 49-50), στενά δεμένων με τη θεωρία του Hjelmslev, σε αναφορά στη θεωρία της διπλής άρθρωσης του Martinet, όπως και η αντινομία «μορφή-περιεχόμενο» (σσ. 62, 63 κ.α.), αφού έχει επικρατήσει το «περιεχόμενο» να αντιδιαστέλλεται προς την «έκφραση» και η «μορφή» προς την «ουσία». Επίσης η χρήση των όρων «πρωτεύον-δευτερεύον επίπεδο» προκειμένου για την α' και β' άρθρωση αντίστοιχα (σσ. 49-50) είναι παραπλανητικός στον βαθμό που εμπεριέχει αξιολόγηση. Ακόμη ο όρος *idiosyncratic* θα μπορούσε να αποδοθεί με τον ήδη προταθέντα «ιδιοσυγκρασιακός» (ή ακόμη «ιδιουσυστατικός») (λ.χ. σ. 92) αντί του «ιδιοσυγκρατικός» και ο όρος *intension* με τον επικρατέστερο όρο «ένταση» αντί του προτεινόμενου «εσωτερικό περιεχόμενο». Ο όρος «φιλογολικό λεξικό» (σ. 18) θα μπορούσε να αντικατασταθεί από τον πιο δόκιμο «γλωσσικό λεξικό» και ο όρος «εξωτερική-διλεξηματική όψη» (σ. 173) από τον όρο «εξωτερική-διαλεξηματική όψη». Στη σ. 121 δεν είναι σαφές αν τα πρωτότυπα είναι συνώνυμα με τα στερεότυπα. Οπωσδήποτε χρειαζόταν μεγαλύτερη ανάπτυξη το σημείο αυτό ύστερα από τη συμβολή της γνωστικής γλωσσολογίας, της ψυχολογολογίας και της κοινωνιογλωσσολογίας στη μελέτη του λεξιλογίου. Τέλος (σ. 175) θα χρειαζόταν σε υποσημείωση διευκρίνιση για το περιεχόμενο του όρου «συγγενικές λέξεις» (που χρησιμοποιείται εδώ με τη σημασία που έχει στον Π. Βλαστό), μια και ο όρος μπορεί να ταυτίζεται ως προς το περιεχόμενο με τον όρο «ομόρριζες λέξεις» της συγγρ. (βλ. λ.χ. *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)* 1941, § 251).

Άλλες ειδικότερες παρατηρήσεις θα ήταν οι ακόλουθες:

Στον κατάλογο των λεξικών (σ. 18), παρόλο που κατά τη δήλωση της συγγρ. δεν είναι πλήρης, πρέπει να προστεθεί το είδος των ενοιολογικών (ονομασιολογικών) λεξικών, γιατί έχουν άμεση σχέση με το πρόβλημα της δομής του λεξιλογίου. Θα επιθυμούσα να σχολιάσω ειδικότερα τις σσ. 36-39, που αφορούν τη λεξιλογική γλωσσική ικανότητα, γιατί έχω την αίσθηση ότι η συγγρ. διακριτικά διαφωνεί με τις απόψεις που διατύπωσα το 1986. Πιστεύω πως δεν υπάρχει περιθώριο για διαφωνία, γιατί κάτι τέτοιο αυτόματα ακυρώνει την ύπαρξη της λεξικολογίας ως επιστήμης. Άλλωστε και η ίδια η χρήση του όρου λεξιλογική γλωσσική ικανότητα αλλά και η ειδική έρευνα της μελέτης μου εκείνης επιβεβαιώνουν την πεποίθησή μου για το συστηματικό χαρακτήρα του λεξιλογίου.

Σχετικά με τις νομοτέλειες της οργάνωσης του λεξιλογίου (σ. 39) και την προβλεπτότητα που απορρέει, θα μπορούσε να μετριάσει η έκφραση, γιατί υπάρχει και το φαινόμενο του δανεισμού και ιδίως η περίπτωση της εισαγωγής

των άμεσων δανείων, που έχει μη προβλεπτό χαρακτήρα. Από τον κατάλογο των λέξεων της γ' περίπτωσης (σ. 60) μάλλον πρέπει να αφαιρεθούν τα *κουλουβάχατα* και *κουραφέξαλα*, που έχουν αυτοδύναμη λεξική σημασία (ανεξάρτητα αν δεν είναι αιτιολογημένα). Η σχέση μεταξύ της έκφρασης και του περιεχομένου στις λέξεις-φράσεις (σ. 62) συχνά δεν είναι «τελείως αυθαίρετη και αναιτιολόγητη» κυρίως ύστερα από τη συμβολή της γνωστικής γλωσσολογίας. Θα μπορούσε να μετριάσει η έκφραση (σ. 69) όσον αφορά τις δυνατότητες αντικατάστασης μορφήματος στο πλαίσιο της λέξης, γιατί θεωρητικά τουλάχιστον υπάρχει αυτή η δυνατότητα όπως προκύπτει από παραδείγματα λ.χ. *προβλεπ-τός = προβλέπ-σιμος (προβλέψιμος)*, *ωρίμαν-ση = ωρίμασ-μα*. Το σχετικό απόσπασμα (σ. 67) που αφορά τη διάκριση «μορφήματος-μορφής» θα ήταν λιγότερο δυσνόητο, αν για τη διάκριση των εννοιών αυτών είχε χρησιμοποιηθεί η αντινομία «σύστημα-πραγμάτωση». Στη σ. 99 τα παραδείγματα *λουλούδι-φυτό* πρέπει να αντικατασταθούν λ.χ. από τα *τριαντάφυλλο-λουλούδι*, γιατί στη βασική σημασία έχουν σχέση μερωνυμίας και μόνο συνεκδοχικά έχουν σχέση υπωνυμίας. Στη σ. 102 το *δυσ-* να απαλειφθεί, γιατί δεν έχει στερητική σημασία (πρβ. τη διαφορά ανάμεσα στα *ά-βατος* και *δύσ-βατος*). Στη σ. 108 πιστεύω πως πρέπει να γίνει διάκριση και ενός ενδιάμεσου επιπέδου πριν από την κατασκευή του εκφωνήματος, όπου θα ενεργοποιούνται τα συστατικά 4β και 5. Στη σ. 113 η περίπτωση δ' εμφανίζεται στην ανακεφαλαίωση, χωρίς να έχει αναλυθεί προηγουμένως. Στη σ. 148 από τον κατάλογο των λέξεων χωρίς εκφραστική σημασία πιστεύω πως πρέπει να αφαιρεθούν τα *λεβεντιά* και *ρωμιούσνη*. Στη σ. 156 από τον κατάλογο των υποκοριστικών/μεγεθυντικών πρέπει να αφαιρεθεί το *φυλλάδα*. Ακόμη διερωτώμαι γιατί δεν πρέπει να αναζητούμε κάποια αφηρημένη κοινή σημασία (σ. 169) μεταξύ των λεξικο-σημασιολογικών ποικιλιών ενός λεξήματος. Πρόκειται για καρποφόρα πρακτική που την ακολουθούν έγκυροι γλωσσολόγοι λ.χ. ο G. Guillaume αλλά και νεότερα ρεύματα, όπως η γνωστική γλωσσολογία. Στη 2η περίπτωση των παραδειγματικών σχέσεων (σ. 174) θα μπορούσαν να προστεθούν και άλλες σχέσεις λ.χ. οι σχέσεις μερωνυμίας. Από τον κατάλογο των φυσικών αντικειμένων (σ. 176) πρέπει να αφαιρεθεί το *τραπέζι* (τεχνητό αντικείμενο). Στη σ. 177 λεπτομερέστερη σημασιολογική κατηγοριοποίηση των λ.μ. που ανήκουν στο πεδίο ΧΡΟΝΟΣ θα εξηγούσε τις διαφορές τους ως προς τη συμμετοχή τους σε κοινά παραγωγικά μοντέλα λ.χ. δημιουργία μετονοματικών επιθέτων με το επίθημα *-ιάτικος*. Ειδικότερα όσον αφορά τη συντακτική κατασκευή *επί + ουσ.* ίσως η παρουσία του πληθυντικού δεν αποτελεί συστημικό χαρακτηριστικό, αφού η δομή είναι *επί (+ αριθμητικό) + ουσ. χρόνου*. Στη σ. 186 η επιλογή ανάμεσα στα συνώνυμα *αναμένω-καραδοκώ/ παραμονεύω* ρυθμίζεται και από γλωσσικούς παράγοντες. Δεν είναι απόλυτα ακριβές το ότι τα «ονόματα σε *-τής* δηλώνουν επάγγελμα, ενασχόληση» (σ. 192). Με το επίθημα *-τής* μάλλον δημιουργούνται ονόματα που δηλώνουν τον δράστη [\pm έμφυχο] π.χ. *υπολογιστής* [\pm έμφυχο]. Όσον αφορά το ασυμβίβαστο των εννοιών στο *το *τραπέζι πείνασε* (σ. 193), θα έπρεπε σε υποσημείωση να διευκρινιστεί ότι το εκφώνημα αυτό είναι αποδεκτό σε περίπτωση συνεκδοχής (τρα-

πέζι = συνδαιτημόνες). Τα σύνθετα ηλιοβασίλεμα, φουσκοθαλασσιά, ανεμομαζώματα-διαβολοσκορπίσματα (σ. 205) καθώς και τα γλυκοαίματος ... χαλασοσπίτης (σ. 213) δεν ανήκουν στα προσδιοριστικά σύνθετα. Όσον αφορά τη συμπληρωματική ετερομορφία (σ. 205) —για την οποία, ας σημειωθεί, έχει προταθεί ο όρος «παραπληρωματικότητα»— δεν χρησιμοποιείται σπάνια από τις γλώσσες παρά διατηρήθηκε μάλλον μέσα στη διαχρονία παρά τον αντιοικονομικό χαρακτήρα της, ακριβώς λόγω της υψηλής συχνότητας των στοιχείων αυτών.

Θα κλείσω τις παρατηρήσεις με λίγες αναφορές στη βιβλιογραφία και σε παροράματα με σκοπό να εξυπηρετήσουν μελλοντική επανέκδοση της μελέτης: Θα μπορούσε να προστεθεί στη βιβλιογραφία σε συνάρτηση με τα λεγόμενα στη σ. 47 το έργο του J. Lallot, *La Grammaire de Denys le Thrace*, Editions du CNRS, 1989, να διορθωθεί η παραπομπή σε έργο της συγγρ. που αναφέρεται στη σημ. 9 της εισαγωγής (σ. 197) —ενώ η πλήρης παραπομπή εμφανίζεται στη σ. 227, σημ. 103— καθώς επίσης και οι παραπομπές στο Μπαμπινιώτης 1985 (α/β), σ. 219 σημ. 5 και 13, σ. 220 σημ. 15.

Τέλος, στις φωνητικές καταγραφές (σ. 97) να προστεθεί τόνος στην άρνηση, να προστεθεί το άρθρο τις στο παράδειγμα δεν αγαπώ γάτες (σ. 126), η παραπομπή 93 να γίνει 99 (σ. 138) και ολυνυχτίς να γίνει οληνυχτίς (σ. 177).